

Petr Steiner

Neopřevovaný hrdina sametové revoluce: Zelinář Václava Havla

„Přijeli jsme do Prahy, kde jsem [Hillary Clinton] ukázala své rodné město a přiměla ji sníst české zelí. Moc jí nechutnalo. Setkali jsme se s Václavem Havlem, ve kterém našla velké zalíbení, protože dokázal uskutečnit tolik snů o svobodě.“

(Madeleine Albright, „Řeč na předvolebním sjezdu Demokratické strany ve Filadelfii“, 26. července 2016)

I.

Spojení prosté krmě a ušlechtilých demokratických hodnot nepříjde člověku přivyklému americké politické představivosti nijak neobvyklé. Přesto však na tvrzení Madeleine Albright zjevně cosi nesedí. Neboť jak každý správný americký patriot dobře ví, svoboda je přídomkem hranolků, kdežto zelí má být spojované s vítězstvím.¹ Rozum zůstává stát nad tím, jak si tyto dva gastro-politické symboly mohla bývalá ministryně zahraničí poplést. Myslím, že příčinou této zarážející katachréze byla její rodná čeština a obeznámenost s dílem Václava Havla, konkrétně jeho esejem „Moc bezmocných“ (1978), oceňovaným Johnem Keanem jako „nejlepší Havlův literární příspěvek ve sféře politiky“.² Právě v něm totiž Havel v paměti svého národa spojil zelí, potažmo jeho prodejce, zelináře, s mámivým snem o svobodě. Dovolím si tedy svou úvahu věnovat právě této podmanivé postavě.

II.

Při přemítání o politické situaci v komunistickém Československu pozdních sedmdesátých let Havel z řady důvodů odmítl nazývat stávající režim diktátorským a upřednostnil pojmenování „post-totalitní“.³ Za nejvýraznější rys, který tuto formu útlaku odlišoval od jiných, ji podobných, považoval hromadně rozšířenou obojakost prosakující všemi vrstvami veřejného diskurzu. Aby patřičně znázornil tuto nežádoucí skutečnost, vznesl Havel svou slavnou otázku: „Vedoucí obchodu se zeleninou umístil do výkladu mezi cibuli a mrkev heslo ‚Proletáři všech zemí, spojte se!‘ Proč to udělal?“⁴ Podle Havla byl ideologický obsah tohoto sloganu zelináři lhostejný a udělal to jen proto, aby vyhověl svým nadřízeným. Toto licoměrné

1 Pozn. překl.: Hranolkům se ve Spojených státech obvykle říká „francouzské“ (french fries). Když se však vláda Francie v roce 2003 odmítla připojit k invazi do Iráku, byly v kongresové jídelně demonstrativně přejmenovány na hranolky svobody (freedom fries). Podobně také v roce 1917, kdy Spojené státy vstoupily do války s Německem, bylo teutonsky znějící kyselé zelí (sauerkraut) překřtěno na vlastenečtější „victory cabbage“ (vítězné zelí).

2 John Keane. *Václav Havel: Politická tragédie ve šesti dějstvích*. Přeložil Jiří Vaněk. Praha: Volvox Globator, 1999, s. 202.

3 Václav Havel. *Moc bezmocných*. In: Týž. *Spisy*, sv. 4, *Eseje a jiné texty z let 1970–1989*. Praha: Torst, 1999 [1978], s. 230.

4 *Tamtéž*.

Úspěšné zakončení 5. pětiletky, Zelenina, Brno, 1976. Foto *Propagace*.

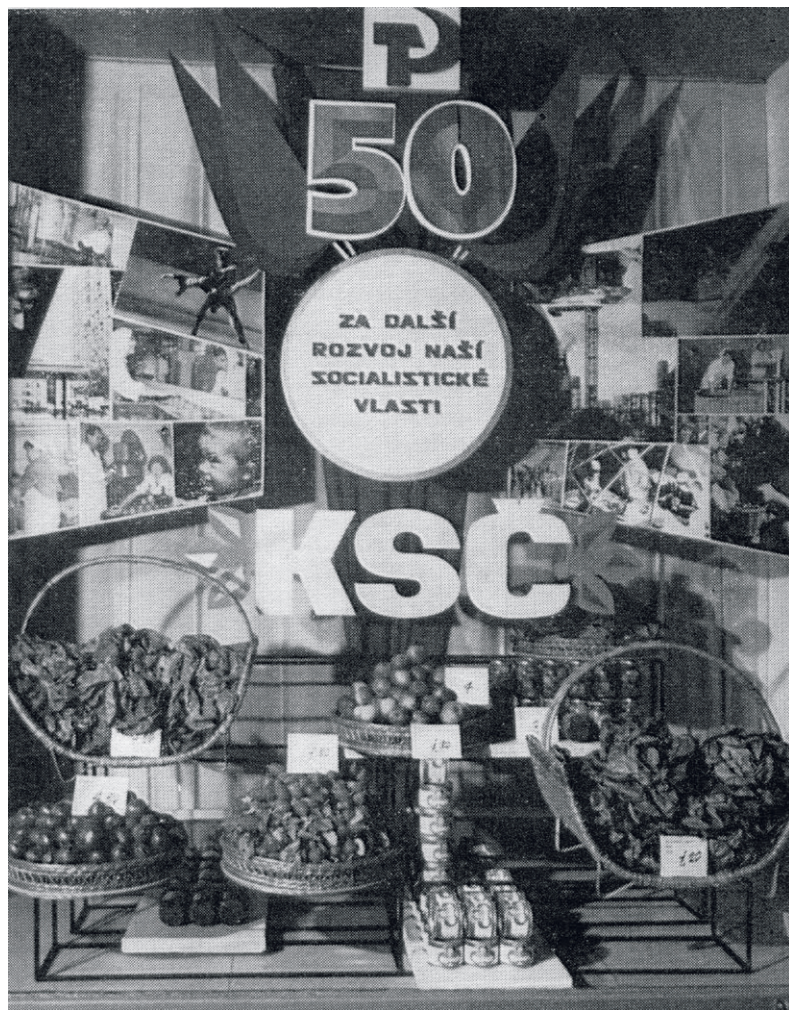
gesto však mělo i určitý skrytý význam, který Havel oživil ve vnitřním monologu své fiktivní postavy: „já, zelinář XY, jsem zde a vím, co mám dělat; chovám se tak, jak je ode mne očekáváno; [...] jsem poslušný, a mám proto právo na klidný život“.⁵ Jinými slovy, vedoucí obchodu s ovocem a zeleninou byl příliš slabý, bezmocný tváří v tvář násilnému režimu, a proto už předem smířený s tím, že bude „žít ve lži“.⁶

Způsob, jakým Havel vysvětluje chování svého hrdiny, zní sice přesvědčivě, avšak každý, kdo si ještě trochu pamatuje někdejší zvyklosti, musí být poněkud zaskočen obsahovou náplní plakátu, který byl zelinář údajně povinen umístit do své výlohy. Komunistická propaganda totiž obvykle rozlišovala mezi dvojím typem hesel, přičemž první opakovala „věčné pravdy“ (jako tu z výlohy obchodu) a druhá se zaměřovala na něco aktuálního, například nejrozličnější data ideologického kalendáře (Měsíc československo-sovětského přátelství, Mezinárodní den žen atd.), důležitá výročí (Den vítězství československého pracujícího lidu, Den osvobození Československa Sovětskou armádou) nebo významné politické události

5 *Tamtéž*, s. 231.

6 *Tamtéž*, s. 235.

50. výročí založení KSČ, Zelenina Kdyně, 1971. Foto *Propagace*.

(třeba sjezdy komunistické strany či celostátní spartakiády). Zatímco první typ zdobil hlavičky stranických novin nebo střechy velkých závodů, druhý patřil nástěnkám a do výkladních skříní.⁷ Proč se tedy Havel uchýlil k takové básnické licenci míchající, abych použil jeho vlastního úsloví, „obrok a hrách“?⁸

7 „Periodicky se opakující nabídka sezónního zboží tvořila ve výlohách jakýsi zhmotnělý kalendář, doplňovaný připomínkami zásadních výročí a svátků, vyzdvihovaných komunistickým režimem. Vedle toho se objevovaly i výzdoby k jednotlivým událostem, jako byly volby, sjezdy KSČ, SSM, kulturní a sportovní akce typu Pražské jaro, spartakiády, či Závod míru.“ Viz: Roky ve výloze: Sonda do aranžování výkladních skříní v Československu 1955–1989. Výstavní program [online]. Cheb: GAVU Cheb, 2021, s. 1. Dostupné z: http://www.retromuseum.cz/templates/retro/data/files/136_932-vylohy_katalog_web.pdf (cit. 4. 5. 2021). K propagaci těchto významných dnů a slavných výročí byl určen čtvrtletník *Názorná agitace* vydávaný v 70. a 80. letech nakladatelstvím Svoboda. Tento časopis poskytoval nástěnkářům a jiným osvětovým pracovníkům vhodné obrazové materiály i praktické rady, jak jich co nejlépe použít.

8 Václav Havel. Zahradní slavnost. In: Týž. *Spisy*, sv. 2, *Hry*. Praha: Torst, 1999 [1963], s. 50–51.

III.

Již několik badatelů přede mnou upozornilo na podivuhodnou paralelu mezi Havlovou úvahou a Komunistickým manifestem.⁹ První intertextovou narážku ostatně nalezneme hned v samém úvodu „Moci bezmocných“ parafrázujícím počáteční větu Marxova a Engelsova manifestu: „Evropou obchází strašidlo...“;¹⁰ jen strašidlo komunismu je zde nahrazeno přízrakem „disidentství“.¹¹ A údajné heslo z výlohy (vyzývající proletáře k přeshraniční spolupráci) – závěrečná věta manifestu – tuto obdobu jen umocňuje. Pomínu otázku skutečného vztahu těchto dvou textů, tedy zda je „Moc bezmocných“ parodií své předlohy nebo jejím zrcadlovým obrazem. Nemohu však ponechat stranou okolnost, že úmyslným začleněním první i poslední věty manifestu do svého vlastního textu Havel čtenářům naznačuje jistou jejich spřízněnost. Avšak jakou?

V první řadě žánrovou. Podle Martina Puchnera, který tomuto tématu věnoval celou knihu, vyvolal Komunistický manifest skutečnou literární revoluci a „za svůj jedinečný úspěch vděčil v nemalé míře nejen své důmyslné kompozici, ale také tomu, že Marx a Engels tímto textem nestvořili nic menšího než nový literární druh“ přinášející s sebou „neotřelé a překvapující spojení filozofie a politiky, analýzy a akce, historiografie a angažovanosti“.¹² O úplnou novinku se však nejednalo, neboť jak podotýká Puchner sám, originalita Marxovy a Engelsovy inovace tkvěla především v parodickém osvojení slovesného žánru, jenž byl v oběhu po staletí. Již od středověku sloužil totiž manifest jako „deklarace vůle suverénního panovníka. Byla to sdělení, jejichž autory byly příslušné autority, stát, armáda nebo církev, oznamující poddaným své svrchované záměry a zákony“.¹³ Takový je třeba v Čechách dobře známý manifest Františka Josefa I. z 28. července 1914 dávající „Mým národům“ na vědomost vyhlášení války Srbsku. Oproti zmíněné tradici však dva němečtí myslitelé ve svém revolučním manifestu „zrušili shodu mezi autoritou, řečí a činy, na níž byly staré manifesty založeny, a místo toho stvořili žánr, jenž si musí dosud mu nenáležející autoritu teprve přivlastnit“.¹⁴

9 Srov. Jonathan Bolton. *Světy disentu: Charta 77, Plastic People of the Universe a česká kultura za komunismu*. Přeložila Petruška Šustrová. Praha: Academia, 2015 [2014], s. 15–16; Jakub Češka. „Moc bezmocných“ jako legitimizační vyprávění. *Miscellanea Posttotalitana Wratislaviensia*, 2015, č. 3, s. 158.

10 Karl Marx – Friedrich Engels. *Manifest Komunistické strany*. Přeložil Ladislav Štoll. Praha: Svoboda, 1974 [1848], s. 29.

11 V. Havel. *Moc bezmocných*, s. 224.

12 Martin Puchner. *Poetry of the Revolution: Marx, Manifestos, and the Avant-gardes*. Princeton: Princeton University Press, 2006, s. 11.

13 *Tamtéž*, s. 12.

14 *Tamtéž*. V této souvislosti by za úvahu patrně stál i jeden z podžánrů manifestu, tj. „vyhlášení války“, sdělení panovníka panovníkovi formulující casus belli. Radikální požadavek revolučního manifestu na nápravu trýznivé sociální situace se svou rétorikou podobá vyhlášení války, jež má odškodnit utrpěná příkoří. Oba druhy dokumentů rovněž vysvětlují, proč jsou taková mimořádná opatření oprávněná, a obvykle se dovolávají loajality svých čtenářů v jejich podpoře válečnému úsilí nebo revoluční věci. Protože však revoluční manifesty nevydávají panovníci, jsou svou aspirací spíše podobné pseudodeklaracím nejrůznějších vzbouřenců. Podrobný rozbor zahrnující na 350 vyhlášení války od konce 15. do poloviny 20. století v mnoha jazycích objasňuje tuto předstíranou legitimitu obdobným způsobem jako Puchner: „Pouze svrchovaní vládcí mají právo vést válku, a manifesty jim byly prostředkem, kterým si toto právo присвоjovali a kterým ho i vykonávali. Pokusi-li se skupina rebelů vydat svůj vlastní manifest, činí

Důvod, proč nově vymezený žánr manifestu přilákal tolik následovníků, pramení patrně z jeho opovázlivosti: z vůle obrátit svět vzhůru nohama z pozice očividné slabosti, obsazující se do role Davida bojujícího s Goliášem. V jazyce Austinovy teorie řečových aktů jde o performativní řečový akt nárokový si perlokuční účinek, aniž by k tomu ovšem měl příslušné oprávnění, což je základní podmínkou každého podobného jazykového úkonu. Je to, jako by vám dal výpověď někdo, kdo není vaším nadřízeným, nebo vás oddala osoba k tomuto úřednímu kroku nezpůsobitelná. Oxymóron v názvu Havlova eseje, „moc bezmocných“, vyjadřuje velmi zdařile ducha žánru, který dokáže smíchat vodu s olejem, stavět na odív něco, čeho se mu ve skutečnosti nedostává.

Podle Puchnera je však tato zdánlivá piha na kráse revolučního manifestu vyvážena jeho teatrálností. Legitimita je hraná, hovoří se o ní v budoucím čase, uskuteční ji však až ohlašovaná společenská změna. „Bez teatrálnosti by tu scházela póza, sebevědomí, vize budoucnosti, bez ní by nebylo manifestu.“¹⁵ Zmiňovaná teatrálnost nemá tudíž funkci estetickou (k níž by možná asociace s Thálií mohla svádět), nýbrž především strategickou. Marx a Engels napsali historický příběh, v němž – jak bystře postřehl Algirdas Julien Greimas – byla proletariátu přisouzena úloha pomocníka, resp. role univerzální společenské třídy, jejíž osvobození přinese svobodu celému lidstvu.¹⁶ Skutečností ovšem zůstává, že v době, kdy svůj příběh koncipovali, nebyl proletariát ještě zdaleka sebeuvědomělou revoluční silou, třídou pro sebe, nýbrž jen třídou o sobě, neorganizovanou masou vykořisťovaných dělníků. Cílem Komunistického manifestu bylo tuto situaci změnit. Měl totiž „psancům této země“ poskytnout scénář, díky němuž by si konečně uvědomili svou stěžejní historickou roli a jehož inscenací by Marxův příběh naplnili. Pokud by se proletáři všech zemí dokázali spojit jako sociální třída, mohli by svět skutečně přetvořit tak, jak si přálo duo německých myslitelů. „Prostor, ve kterém se tato přeměna třídy o sobě v třídu pro sebe odehrává,“ uzavírá svůj výklad Puchner, „je přesně tím prostorem, kde se manifest promítá do budoucnosti, předjímaje to, co se jednou musí stát. Je to prostor neautorizované teatrálnosti a performativní poiesis.“¹⁷

Teatrálnost Marxova a Engelsova manifestu má mnoho společného s teatrálností textu českého dramatika. V obou případech jsou jejich protagonisté trpnými subjekty ovládanými těmi, kteří mají v dané společnosti navrch. A jejich tragédie spočívá v nevědomosti, že by mezilidské vztahy

si tím nárok, že i ona je suverénním činitelem, a takto pozvedá svůj boj za nezávislost z roviny pouhého zbojnickví k důstojnosti opravdové války.“ Viz: Oona A. Hathaway – William S. Holste – Scott J. Shapiro – Jacqueline Van De Velde – Lisa Wang Lachowicz. *War Manifestos. University of Chicago Law Review*, 2018, roč. 85, č. 5, s. 1198.

15 M. Puchner. *Poetry of the Revolution*, s. 26.

16 Algirdas Julien Greimas. *Structural Semantics: An Attempt at a Method*. Přeložili Daniele McDowell, Ronald Schleifer a Alan Velie. Lincoln: University of Nebraska Press, 1983 [1966], s. 208.

17 M. Puchner. *Poetry of the Revolution*, s. 31.

mohly být uspořádány jinak. Námezdní dělníci jsou vykořisťováni, nuceni prodávat svou pracovní sílu pod cenou; vedoucímu prodejny nezbyvá, než se zříct své původní lidské totožnosti a žít ve lži. Způsobem obdobným Komunistickému manifestu také „Moc bezmocných“ odhaluje doposud skrytou příčinu zla, jež prostupuje posttotalitní společností.¹⁸ Zároveň svým čtenářům naznačuje, že „můžeme znovunalezt své pravé já, když se vrátíme k základním potřebám a nepředvídatelným impulsům každodenního života“.¹⁹ I zelinářovo prozření a vzpoura, to, že „přestane chodit k volbám, o nichž ví, že žádnými volbami nejsou; na schůzích začne říkat, co si opravdu myslí, a nalezne v sobě dokonce sílu solidarizovat s těmi, s nimiž mu jeho svědomí velí se solidarizovat“,²⁰ měly Havlově cílové skupině poskytnout scénář, jehož uvedením na jeviště theatra mundi by si dopomohla k životu v pravdě.

IV.

Vedle žánrové příbuznosti mají oba manifesty též srovnatelnou narativní strukturu. Oba vyprávějí příběh osvobození, vášnivě odsuzují stávající společenský řád a jsou průvodci na cestě do světa lepšího, lidštějšího, přirozenějšího. Ani vykořisťovat, ani lhát není údajně normální. Komunistická verze tohoto příběhu je dobře známa, a tak se mohu omezit jen na její krátké expozé, sestavené Friedrichem Engelsem v předmluvě k anglickému vydání manifestu z roku 1888, jež shrnuje základní představu této publikace následujícím způsobem:

Je to myšlenka, že způsob hospodářské výroby a směny, který převládá v určité historické epoše, a společenské zřízení, které z něho nutně vyplývá, tvoří základ, na němž vyrůstají a z něhož jedině mohou být vysvětleny politické a duchovní dějiny této epochy; že tedy celé dějiny lidstva (od rozkladu prvobytné rodové společnosti s pospolnou držbou půdy) byly dějinami třídních bojů, zápasů mezi vykořisťujícími a vykořisťovanými, vládnoucími a utlačovanými třídami; že dějiny těchto třídních bojů tvoří vývojovou řadu, v níž bylo nyní dosaženo stupně, kdy se vykořisťovaná a utlačovaná třída – proletariát – nemůže osvobodit z nadvlády vykořisťující

18 Po Derridových *Spectres de Marx* (Paříž: Edition Galilé, 1993) by bylo patrně mlácením prázdné slámy upozorňovat na podobnost mezi strašidlem z první věty obou revolučních manifestů a „starým krtkem“ – přízrakem Hamletova otce ze Shakespearovy stejnojmenné tragédie – zjevujícímu kralevici utajený důvod morálního rozkladu státu dánského, žádaje ho o zjednání nápravy. Otázku, zda je spisovatel, nacházející se v obdobné politicky vachrlaté situaci, povinen takovouto výzvu přijmout a veřejně se angažovat, na kterou Havel odpověděl svou „Mocí bezmocných“, tematizoval v apokryfu „Hamlet, princ dánský“ (1934) Karel Čapek. O Havlových aluzích k *Hamletovi* ve *Vyrozumění a Pokoušení* viz Lois Potter. *Fire in the Theatre: A Cross-cultural Code*. In: Tetsuo Kishi, Roger Pringle, Stanley Wells (eds.). *Shakespeare and Cultural Traditions: The Selected Proceedings of the International Shakespeare Association World Congress, Tokyo, 1991*. Newark: University of Delaware Press, 1994, s. 266–272. Pro Havlovo zprítomnění *Hamleta* viz pozn. 144.

19 J. Bolton. *Světy disentu*, s. 333.

20 V. Havel. *Moc bezmocných*, s. 246–247.

a vládnoucí třídy – buržoazie – neosvobodí-li zároveň a jednou provždy celou společnost od jakéhokoli vykořisťování a útlatku, od všech třídních rozdílů a třídních bojů.²¹

Marxův příběh emancipace lidstva je přehledně uspořádaný a snadno osvojitelný, čímž získává až „hypnotickou přitažlivost“,²² jak se o něm vyjádřil Havel. Porozumět jeho vlastnímu příběhu je o něco obtížnější, a snaha sloučit Masaryka s Heideggerem²³ v jeden myšlenkový celek to nikterak neusnadňuje. Výrok, že „vědomí předchází bytí“,²⁴ pronesený Havlem na společném zasedání amerického kongresu v roce 1990, je zjevným políčkem uštědřeným Marxovi, zdánlivě zařazujícím Havla mezi hegeliany. Avšak označil-li Havel při jiné příležitosti tohoto německého idealistu, ve šlápěch Karla Poppera, za „filozofického hochštaplera“,²⁵ patrně se k této myšlenkové škole sám nehlásil.

Komunistická utopie je progresivní v tom, jak sleduje jednotlivé vývojové fáze, jimiž lidstvo prochází na své cestě z říše nutnosti do říše svobody. Havlův světónázor je oproti tomu lapsarianistický,²⁶ přičemž okamžikem velkého pádu je v něm zhruba počátek novověku. Kořen všeho zla podle něj nespočívá v soukromém vlastnictví, ale v bezuzdném racionalismu, který vypustil z láhve džina technické civilizace. Její zvrácená logika pak ovládla veškeré lidské snažení a přivedla planetu na pokraj katastrofy. Shodně s Heideggerem se Havlova „pozornost [...] nevyhnutelně obrací k tomu nejpodstatnějšímu: ke *krizi soudobé technické civilizace jako celku*“.²⁷ Lidstvo sice čelí svému zániku, ale přesto se zdá, že „člověk nezná výchozí disk: nedisponuje myšlenkou, vírou a tím méně nějakým politickým konceptem, který by vrátil situaci do jeho rukou; bezmocně přihlíží, jak onen chladně fungující stroj, který vytvořil, ho nezadržitelně pohlcuje a vytrhuje ze všech jeho přirozených vazeb“.²⁸ Havlova výzva je regresivní, nebo, jak říká on sám, „má obranný charakter“²⁹: jejím cílem je odvrátit lidstvo od pádu do jámy, kterou si samo vykopalo a do níž náměsíčně kráčí.

Hromy a blesky Havlova manifestu míří především na praxi reálného socialismu: „post-totalitní systém vyžaduje [...] monolitčnost, uniformitu, disciplínu“, jež jsou podle něj neslučitelné s potřebami opravdového života, tíhnoucího k „pluralitě, k pestrobarevnosti, k nezávislé sebekonstituci

21 Friedrich Engels. Předmluva k anglickému vydání. In: Karl Marx – Friedrich Engels. *Manifest Komunistické strany*, s. 17.

22 V. Havel. Moc bezmocných, s. 227.

23 Heideggerův vliv na Havlovo myšlení, zprostředkovaný Janem Patočkou, blíže osvětlují Avizer Tucker a Edward Findley. Viz: Avizer Tucker. Václav Havel's Heideggerianism. *Telos*, 1990, sv. 85, s. 63–78; Edward F. Findley. Classical Ethics and Postmodern Critique: Political Philosophy in Václav Havel and Jan Patočka. *The Review of Politics*, 1999, roč. 61, č. 3, s. 403–438.

24 Václav Havel. Kongres USA. In: Týž. *Spisy*, sv. 6. Praha: Torst, 1999 [1990], s. 69.

25 Václav Havel. Cena Open Society. In: Týž. *Spisy*, sv. 7. Praha: Torst, 1999 [1999], s. 879.

26 Pozn. překl.: Původně teologický pojem odvozený z latinského „lapsus“ (pád) odkazující k pádu lidstva z rajske nevinnosti do světa hříchu a utrpení.

27 V. Havel. Moc bezmocných, s. 319.

28 *Tamtéž*, s. 320.

29 *Tamtéž*, s. 288

a sebeorganizaci, prostě k naplnění své svobody“.³⁰ Každá společnost sice omezuje nějakým způsobem osobní svobodu svých občanů, ale daň, kterou od nich v Havlových očích vybírá posttotalitní systém, je natolik vysoká, že by bez notné dávky analgetik nebyla vůbec snesitelná. Tímto tisícím prostředkem má být ideologie, jež „zakrývá propast mezi intencemi systému a intencemi života; předstírá, že nároky systému vyplývají z potřeb života“. Lakonicky řečeno, „je to jakýsi svět ‚zdání‘, který je vydáván za skutečnost“.³¹

Je to právě ideologie, která Havlovi prodáváči zeleniny poskytuje uklidňující alibi pro jeho nedobrovolnou účast na propagaci komunismu. Co se může nezasevěnému jevit jako zbabělá kapitulace před politickou mocí, lze z ideologického hlediska snadno vysvětlit jako službu obecně prospěšné věci proletářského internacionalismu. „Člověk nemusí všem těmto mystifikacím věřit,“ uzavírá svou úvahu Havel. „Musí se však chovat tak, jako by jim věřil, anebo je musí aspoň mlčky tolerovat, anebo musí aspoň vycházet dobře s těmi, kteří jimi operují. Už proto však musí *žít ve lži*.“³²

Podle Havla však není vše zcela v pořádku ani v takzvaném „svobodném světě“. Rozdíl mezi Východem a Západem není v jejich podstatě, ale pouze v míře útlatu. Posttotalitní systém „vyrostl na půdě *historického setkání diktatury s konzumní společností*“³³ a je „jen jednou – obzvlášť drastickou a o to jasněji svůj pravý původ dosvědčující – tvářící této celkové neschopnosti moderního člověka být ‚pánem své vlastní situace‘; ‚samopohyb‘ tohoto systému je určitou speciální a extrémní verzí globálního ‚samopohybu‘ technické civilizace; lidské selhání, které zrcadlí, je jen jednou z variant celkového selhání moderního člověka“.³⁴ A proto Havel nenalézá ani v tzv. „buržoazní demokracii“³⁵ případnou alternativu ke komunistickému režimu:

Skutečně: nezdá se, že by tradiční parlamentní demokracie nabízelý způsob, jak zásadně čelit ‚samopohybu‘ technické civilizace i industriální a konzumní společnosti; i ony jsou v jeho vleku a před ním bezradné; jen způsob, jímž manipulují člověka, je nekonečně jemnější a rafinovanější než brutální způsob systému post-totalitního. Ale celý ten statický komplex ztuhlých, koncepčně rozbředlých a politicky tak účelově jednajících masových politických stran, ovládaných profesionálními aparáty a vyvazujících občana z jakékoli konkrétní osobní odpovědnosti; celé ty složité struktury skryté manipulujících a expanzivních ohnisek kumulace kapitálu; celý ten

30 Tamtéž, s. 234.

31 Tamtéž, s. 235.

32 Tamtéž.

33 Tamtéž, s. 246.

34 Tamtéž, s. 321.

35 Srov.: Tamtéž, s. 323.

všudypřítomný diktát konzumu, produkce, reklamy, komerce, konzumní kultury a celá ta povodeň informací, to všechno – tolikrát už rozebráno a popsáno – opravdu lze asi těžko považovat za nějakou perspektivní cestu k tomu, aby člověk znovu našel sám sebe.³⁶

V.

Situace se může zdát zoufalá, ale bezvýchodná, alespoň podle Havla, není. Jak může být však kýžené emancipace dosaženo, odmítá-li Havel jak návrat k „tradiční parlamentní demokracii jako k politickému ideálu“,³⁷ tak řešení komunistické, které naplnění svého cíle odkládá ad futurum? Odpověď na toto dilema přináší poslední odstavec „Moci bezmocných“:

Je totiž vůbec otázka, zda „světlejší budoucnost“ je opravdu a vždy jen záležitostí nějakého vzdáleného „tam“. Co když je to naopak něco, co je už dávno zde, – a jenom naše slepota a slabost nám brání to kolem sebe a v sobě vidět a rozvíjet?³⁸

Jak však máme chápat budoucnost v přítomném čase? Tato zdánlivá aporie vyplývá ze dvou různých pojetí času. Pro to první používali staří Řekové slova *chronos*: souvislé trvání, pravidelná posloupnost událostí. Marxova utopie je „chronologická“ právě v tomto slova smyslu. Řekové však znali ještě jeden druh času – *kairos* –, jenž byl kvalitativním pojmem a odkazoval k „principu správného načasování a [...] odpovídající míry“,³⁹ tj. k představě výjimečné příležitosti, při níž může příhodný čin způsobit rozhodující změnu. Tato kategorie, jak připomíná Karl Mannheim, byla důležitou v chiliastickém uvažování, jež chápalo *kairos* jako okamžik zjevení: byl „místem zlomu, v němž to, co bylo dříve vnitřní, se probíjí navenek a zmocňuje se vnějšího světa, aby jej náhle změnilo jediným úderem“. ⁴⁰ Anebo, podle modernějšího vymezení Paula Tillicha, „moment,

36 *Tamtéž*, s. 322. Podle Havla by politické struktury, které vyraší z trosek posttotalitního systému, měly přesáhnout „rámcem klasické parlamentní demokracie, jak se ve vyspělých západních zemích ustálila a jak v nich vždy znovu, tak či onak, selhává“. Proto také svou vizi nového uspořádání společnosti označuje za „perspektivu systému „post-demokratického““. *Tamtéž*, s. 326 a 327.

37 *Tamtéž*, s. 323.

38 *Tamtéž*, s. 330.

39 James L. Kinneavy. *Kairos: A Neglected Concept of Classical Rhetoric*. In: Jean Dietz Moss (ed.). *Rhetoric and Praxis: The Contribution of Classical Rhetoric to Practical Reasoning*. Washington, D. C.: The Catholic University of America Press, 1986, s. 80.

40 Karl Mannheim. *Ideologie a utopie: Přednášky a eseje*. Přeložil Dušan Prokop. Bratislava: Archa, 1991 [1929], s. 255. V této souvislosti bych neměl opomenout, že Puchner našel v rodokmenu revolučního manifestu ještě jednoho prapředka: „náboženskou praxi zjevení a manifestace“. Viz: M. Puchner. *Poetry of the Revolution*, s. 12. Odkazuje hlavně ke spisům Thomase Müntzera a Gerrarda Winstanleyho, kteří při zpochybňování autority konzervativnějších bohoslovců Martina Luthera a Olivera Cromwella připodobňovali sami sebe k „nádobě zjevené pravdy a nástroji apokalypsy“. Viz: *Tamtéž*, s. 16. Mému pohříchu laickému sluchu zaznívá v Havlově „budoucnosti, která je zde“ Spasitelova odpověď na otázku farizejů z *Evangelia podle Lukáše*, „kdy přijde království Boží“: „Nepřijdeť království Boží s šetřením... Nebo aj, království Boží jestiť mezi vámi“ (L 17:20-21; zde i dále používáme překlad Bible kralické, pozn. překl.). A v jeho slovech o „životě v pravdě“ vzdálená odezva *Evangelia podle Jana*: „Dí jemu Ježíš: Já jsem cesta, i pravda, i život“ (J 14:6); „Jáť jsem se k tomu narodil, a proto jsem na svět přišel, abych svědectví vydal pravdě. Každý, kdož jest z pravdy, slyší hlas můj“ (J 18:37); „Jestliže vy zůstanete v řeči mé, právě učeďnící moji budete. A poznáte pravdu, a pravda vás vysvobodí“ (J 8:31-32). Řecký výraz pro pravdu – *alétheia* – ve smyslu „odkrytí“ či „neskrytosti“ odpovídá i Havlově pojetí „života v pravdě“ jako vyjevení dosud skryté „autentické lidské identity“. V tomto ohledu ovšem nelze vyloučit ani vliv Heideggerův.

kdy se věčné prolomí do časového, otřese jím a přetvoří jej, a způsobí tak krizi v hlubinách lidského bytí“.⁴¹

Kairos Havlovy existenciální revoluce nevychází tedy ani z minulosti, ani z budoucnosti, nýbrž jen a pouze z našeho nitra: ze skryté, ale vždy přítomné sféry lidského svědomí. „Pod spořádaným povrchem ‚žít‘a ‚dřít‘ – totiž „*skrytá sféra* skutečných intencí života, jeho ‚skryté otevřenosti‘ pravdě“.⁴² Ke změně dochází, je-li skryté zjeveno, když dočasně potlačená, ale ve skutečnosti věčná lidská touha po seberealizaci – po životě v pravdě – rozbije okovy stávajícího, neautentického řádu. Havel ji charakterizuje jako „šok, příznačný pro okamžiky, kdy něco ze ‚skryté sféry‘ náhle prorazí mrtvolný povrch ‚žít‘a ‚dřít‘“.⁴³ Třeba když se zelinář přestane chovat tak, jak si přejí jeho nadřazení, a začne říkat to, co si skutečně myslí.⁴⁴

Skeptik by mohl namítnout, že Havel přikládá přílišnou důležitost pouhému individuálnímu gestu. S tímto omezujícím hodnocením skutku vedoucího prodejně se zeleninou by však český dramatik rozhodně nesouhlasil. Tak jako je proletářská revoluce příslibem osvobození nejen třídy vlastní, nýbrž lidstva celého, je i význam zelinářova sebezpřijetí ekumenický, daleko přesahující hranice osamělého jáství. Jeho politický dopad vidí Havel právě v tom, že „svým činem oslovil zelinář svět; [...] každému ukázal, že lze žít v pravdě“.⁴⁵ Újma způsobená komunistickému režimu jeho nevělí se podřítit je nezměrná, protože život ve lži „může fungovat jako konstitutivní opora systému jen za předpokladu vlastní univerzality; musí obepínat všechno a prostupovat vším; nesnese jakoukoli koexistenci s ‚životem v pravdě‘: každé vystoupení z něj ho *popírá jako princip a ohrožuje jako celek*“.⁴⁶ A je-li „základní oporou systému ‚žít ve lži‘“, zdůrazňuje Havel,

41 Paul Tillich. *The Protestant Era*. Chicago: The University of Chicago Press, 1948, s. 45. Pro úplnost je třeba dodat, že i někteří pozdější marxističtí myslitelé, např. Walter Benjamin nebo Ernst Bloch, pojímali proletářskou revoluci kairologicky, ať už v eschatologickém, či apokalyptickém smyslu. Viz: Roland Boer. *In the Vale of Tears: On Marxism and Theology*. Boston: Brill, 2014, s. 207–244. V českém literárním kontextu je potom představitelem chiliastického způsobu myšlení např. jeden z hrdinů Kunderova *Žertu*, Kostka.

42 V. Havel. *Moc bezmocných*, s. 250.

43 *Tamtéž*, s. 261.

44 Z christologického hlediska, zmíněného již výše, je možno na Havla – implicitního vypravěče „Moci bezmocných“ – nahlížet i figura Christi. Příloží-li zelinářův příběh k *Novému zákonu*, vyvstane podobnost jeho životní dráhy s osudem celníka Léviho, syna Alfeova, kterého farizejští nenáviděli pro jeho ziskem motivovanou kolaboraci s okupační římskou armádou. Havlův revoluční manifest tak lze číst jako svébytnou variaci na Kristovu výzvu určenou Lévimu, „sedícímu na cle... Pojď za mnou“ (Marek 2:14). Lévi, oslovený živou pravdou, zřekl se své „neautentické existence“ a doplnil základní sestavu legendární apoštolské jedenáctky o dalšího stálého člena. A jeho přesvědčení, shodné s Havlovým, že totiž „existují věci, pro které stojí za to trpět“ (*tamtéž*, s. 261), se mu stalo osudným. Ve snaze ochránit čistou pannu před sexuálním obtěžováním nevolným politickým činitelem, skončil, coby evangelista Matouš, mučednickou smrtí. O tom, zda jeho zelinář následoval Léviho příkladu až do konce, podepsal *Chartu 77*, a dobrovolně se tak vystavil pronásledování pretoriány Státní bezpečnosti, nás však Havel už neinformuje. Vedle sv. Pavla je Matouš v Písmu nejlepším příkladem toho, že duchovní přerod, za nějž Havel tolik orodoval, je možný i za nejnepravděpodobnějších okolností. Zjevná paralela mezi celníkem a vedoucím obchodu se zeleninou patrně vysvětluje, proč Havlův text tak dobře rezonoval právě mezi křesťanskými věřícími. Jako příklad může sloužit Tomáš Halík, tajně vysvěcený katolický kněz, který své vlastní prozíření popisuje následujícím způsobem: „A tím [Havlův text] vlastně zjevil to, na čem stál ten komunistický režim tak dlouho. [...] A já jsem pocítil tu osvobozující moc pravdy. Pravda, v řečtině alétheia, neskrytost, najednou se ukázaly věci tak, jak jsou.“ Viz: Tomáš Halík. *Přepis: Jak to vidí Tomáš Halík. Český rozhlas Dvojka* [online], 18. prosince 2013. Dostupné z: <https://dvojka.rozhlas.cz/prepis-jak-vidi-tomas-halik-18-prosince-7472432> (cit. 1. 5. 2020).

45 V. Havel. *Moc bezmocných*, s. 248.

46 *Tamtéž*.

„pak není divu, že jeho základní hrozbou se stává ‚život v pravdě‘. Proto ho musí stíhat tvrději než cokoliv jiného.“⁴⁷

VI.

Havlův obraz zelináře jakožto bezmocné oběti režimu, puzené silou „skryté otevřenosti“ pravdě⁴⁸ do náruče disentu, je, mírně řečeno, krajně neobvyklý. Pověst tohoto profesního typu mezi jeho spoluobčany nebyla totiž ani zdaleka tak růžová. Pro většinu z nich by vedoucí prodejny s ovocem a zeleninou patrně představoval především „jeden z emblémů šedé normalizační ekonomiky“, ⁴⁹ jak potvrzuje i úryvek z románu uveřejněného krátce po sametové revoluci. Jeho hrdinka, dříve příslušnice privilegované společenské vrstvy, je zděšena kolujícími zvěstmi, že by po nastolení „vysoce spravedlivého a vysoce mravního řádu“ měli jeho strůjci začít „zabavovat majetek a peníze lidem, kteří je nabyli... takříkajíc nepočestně [...] za pomoci partajních legitimací“. Nanejvýše rozhořčená zvolá: „Ne!... To by pak museli zabavovat majetek a prachy taky všem vekslákům... až po zelináře za rohem, co jezdí escortem a vilu má jak Karlštejn.“⁵⁰ Automobil z dovozu a luxusní bydlení nenechávají čtenáře na pochybách, že spíše než hadrákem, s nímž jeho nadřízení hráli svou ideologickou kopanou, byl prodavač zeleniny jedním z těch, kdo měli ze socialistického zřízení hmotný prospěch.

Zelinářovi krajané nebyli však k jeho materiálnímu postavení slepí ani před změnou režimu. Stačí si jen vzpomenout na Stellu Zázvorkovou v roli manželky zelináře Dobiáše z legendární *Nemocnice na kraji města*, „nenápadně“ podsouvající lékařům operujícím jejího manžela nadité obálky a lákající ošetřující sestry do prodejny na mandarinky dětem. Ještě lepším příkladem je román Pavla Frýborta *Vekslák*. V jedné z jeho epizod kupuje Rudolf Vachtl, vedoucí prodejny Ovoce a zelenina na pražských Vinohradech, od hlavní postavy románu, začínajícího překupníka valut na černém trhu, deset tisíc bonů. Pro mladší generaci je patrně třeba připomenout, že se tyto poukázky daly uplatnit pouze ve speciálních prodejnách Tuzex při nákupu dovezeného západního zboží, které bylo v běžných obchodech většinou nedostupné. Legálně je bylo možno získat pouze za tvrdé měny, případně je jejich prvonabyvatel mohl přeprodat za pevně stanovenou cenu jednoho bonu za korunu. Pouliční kurz tuzexových poukázek se však pohyboval mezi čtyřmi až šesti korunami a jejich druhotný prodej byl hodnocen jako trestný čin spekulace a ohrožení

47 Tamtéž, s. 249.

48 Tamtéž, s. 250.

49 Jakub Česka. Roland Barthes a Václav Havel jako spiklenci literatury – k principu literární přesvědčivosti. *World Literary Studies*, 2018. roč. 10, č. 2, s. 72.

50 Zdena Frýbová. *Mafie po listopadu, aneb ryba páchne od hlavy*. Praha: Šulc a spol., 1992, s. 28.

devizového hospodářství.⁵¹ Udivující je už samotná suma transakce: 55 000 Kčs, představujících tehdy zhruba osmnáct průměrných měsíčních platů.⁵² Když jsou navíc bony Vachtlovi z jeho bydliště ukradeny (kým, to se dozvíte až z knihy), bez prodlení se obrátí na svého překupníka, aby od něj stejnou částku koupil znovu. Čtenáři, který díky zlodějově návštěvě nahlédl do Vachtlova bytu, přitom nemohlo uniknout jeho přepychové zařízení: „nábytek převážně ze starožitnictví, koberec i já odhadl na peršana. Porcelán – Japonsko nebo Čína – stál v prosklený secesní skříňce.“⁵³ A pro milovníky elektroniky tu byly dva prvotřídní videorekordéry se stovkou videokazet propašovaných ze západu.

VII.

Vachtl je samozřejmě fiktivní postavou a nezákonný příjem skutečného prodáváče ovoce a zeleniny nemusel být vůbec tak závažný jako ten jeho. Navíc o této příjmové kategorii nemáme k dispozici žádné statistické údaje a pohybuje se jen v rámci domněnek. Ano, literární díla nejsou nikdy věrným odrazem skutečnosti, to však neznamená, že jsou od ní úplně odtržena. K fikcím můžeme přistupovat i jako k příznakům, zdrojům zprostředkovaných informací o společnostech, k nimž odkazují. Pokud je doplníme dalšími podrobnostmi získanými odjinud, můžeme se na jejich základě pokusit vytvořit to, co Max Weber nazval „ideálním typem“. V našem případě tak získáme kognitivní model „Rudolf Vachtl“ nepředstavující žádného konkrétního zelináře, ale imaginativní heuristický nástroj k pochopení určitého druhu chování a jeho historického významu. Takový ideální typ je podle Webera „získáván jednostranným *stupňováním jednoho* či *několika* hledisek a sloučením množství jednotlivých difusních a diskretních jevů, které se vyskytují tu více, tu méně, místy vůbec ne, a které se spolu s jednostranně zdůrazněnými hledisky spojují ve vnitřně jednotný *myšlenkový* obraz. Ve své pojmové čistotě se tento myšlenkový obraz nikde ve skutečnosti empiricky nevyskytuje.“⁵⁴ Aby však byl tento poznávací prostředek účinný, musí podle Webera vytvářet souvislosti, které se „naší *fantazii* jeví jako dostatečně motivované, a tedy ‚objektivně možné‘, a navíc musí odpovídat zákonitostem jevů, které zkoumáme.“⁵⁵

51 Srov.: Adam Havlík. Vzestup a pád ‚bonového krále‘ Jozefa Zelika: Případová studie k dějinám hospodářské kriminality před rokem 1989. *Securitas imperii*, 2017, č. 1, s. 231.

52 Frybortova postava se tím nijak nevymykala reálným poměrům, neboť podle jednoho odhadu si zaměstnanci v oblasti obchodu a služeb v této době dokázali vydělat mezi dvojnásobkem až desetinásobkem průměrného platu československého dělníka. Srov.: Vladimír Benáček. Small Business and Private Entrepreneurship during Transition: The Case of the Czech Republic. *CERGE-EI Working Papers*, 1994, sv. 53, s. 12. Podle Českého statistického úřadu činil v roce 1988 tento plat měsíčně 3095 Kčs. Viz: https://www.czso.cz/csu/czso/2-eng_mzdy_1985 [cit. 1. 5. 2020].

53 Pavel Frybort. *Vekslák*. Praha: Mladá fronta, 1988, s. 111.

54 Max Weber. „Objektivita“ sociálněvědního a sociálněpolitického poznání. In: Týž. *Metodologie, sociologie a politika*. Přeložil Miloš Havelka. Praha: OIKOYMENH, 1998 [1904], s. 44.

55 *Tamtéž*, s. 45.

110. výročí Leninova narození, Praha, 1980. S citátem G. Husáka: „Svoji věrnost Leninovu odkazu nejlépe vyjádříme prací pro blaho našich národů, pro blaho našeho pracujícího lidu, pro jeho šťastný zítřek.“ Foto Iren Stehli, *Pražské výlohy 1976–1996*.

Jaký ideální typ tedy v rámci znormalizovaného Československa představoval náš zelinář? Rozhodně nešlo o ustrašenou oběť posttotalitního režimu, potažmo rodícího se disidenta, podvědomě naslouchajícího hlasu svého svědomí. Byl to především „homo economicus“, racionální agent usilující o maximalizaci svého zisku v rámci společensko-výrobní formace, jež takové jednání považovala za přežitek minulosti, se kterým je třeba jednou a provždy skoncovat.⁵⁶ Tento úhel pohledu ozřejmuje, proč byl zelinář ochoten dávat najevo svůj kladný poměr k socialistickému zřízení tak okatě. Pohnutky, jež ho k tomu vedly, byly především taktického rázu,

56 Zpráva Ústavu pro výzkum veřejného mínění (dále ÚVVM) z května 1984 přiznává, že v současné společnosti stále ještě přetrvávají určité „prvky nemarxistického, z hlediska třídní charakteristiky buržoazního světového názoru, které [...] je možno rozčlenit do tří hlavních skupin“. ÚVVM. K některým otázkám světonázorové orientace – III. [online]. Praha, 1984, s. 3. Dostupné z: <http://dspace.soc.cas.cz:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/3000/CSDA83-2.PDF> (cit. 1. 5. 2020). Podle tohoto dělení patří ideální typ „Rudolf Vachtl“ rozhodně do kategorie svérázně nazvané „tendence k utilitarismu“, vyznačující se „přežitky soukromovlastnického vztahu ke světu a životu, pro jejichž nositele jsou zvláště významnou hodnotou peníze nebo majetek a východí životní normou příkaz jednat vždy tak, aby z toho člověku plynul prospěch a životní výhody“. Tamtéž. Navíc, v „podmínkách soudobého kapitalismu byl (v důsledku jeho všeobecné krize) ideál ‚majetku‘ doplněn ideálem psychologicko-iluzorního přisvojování světa na téže soukromovlastnické základně – ideálem zábavy a konzumu“. Tamtéž, s. 4. Jedním z ukazatelů této „tendence k utilitarismu“ je pro autory respondentův názor, že „za velmi důležité považuje věnovat volný čas především hmotnému zajištění rodiny, vybavit děti do života především po stránce materiální“. Tamtéž. Z průzkumu plyne, že „v ČSSR bylo zjištěno celkově 14 % nositelů této tendence [...] častěji mezi nevyučenými (31%) než v ostatních vzdělanostních skupinách“. Tamtéž, s. 33.

protože jako většina odpovědných vedoucích provozoven socialistického terciárního sektoru, toužících se obohatit, dával svou kůži všanc takřka každý pracovní den. Vyvěšování ideologických plakátů mu sloužilo jako mimikry, ochranné maskování, díky němuž se mohl věnovat kvazitržním aktivitám, jež byly v socialistickém Československu postaveny mimo zákon. Sledováním svých čistě ziskových cílů však tento zjevně apolitický občan postupně nahloďoval ekonomické i ideologické základy rovnostářské společnosti, než nakonec tento prométheovský projekt zcela vyčerpal svůj historický potenciál. Ideální typ českého zelináře, který jsem zde zatím zkusmo představil, se nepochybně zcela míjí s tím, jak chování svého protagonisty chápal Havel. Což ale nemusí být ke škodě věci. „Ať rozkvetě sto květů, ať soupeří sto škol,“ jak se k otázce názorové plurality kdysi vyjádřil Mao Ce-tung.⁵⁷ Aby však takovéto duševní cvičení mělo nějaký smysl, musí existovat způsob, jak zjistit, který z těchto dvou obrazů je typičtější. A takovým rozhodčím nemůže být podle Webera nic jiného než další historická bádání, protože jen na nich je, aby „v každém *jednotlivém případě* zjistila, jak se *skutečnost* onomu ideálnímu obrazu blíží či jak je mu vzdálena“.⁵⁸

VIII.

Vztah modelu „Rudolf Vachtl“ k socialistickému zřízení nemohl být zcela jednoznačný: současně byl totiž „jeho obětí i oporou“.⁵⁹ Jako jeden z článků odbytového řetězce rostlinné výroby mohl odklánět část výnosů do vlastní peněženky a ve srovnání s tímto zdrojem příjmů mu příležitost „žít v pravdě“ nemusela připadat zrovna dvakrát lákavá. Zároveň si však nemohl nebýt vědom toho, jak vratké je jeho právní postavení, stejně jako toho, že státní vlastnictví výrobních prostředků není tím nejpriznivějším prostředím pro soukromé obohacování. A tak, když železný stisk komunistické strany svírající ekonomiku náhle povolil, zelinář bez váhání popustil uzdu svému kapitalistickému instinktu. Nepředbíhejme však chod historických událostí.

V systému centrálně řízeného hospodářství (a posrpnové Československo bylo v tomto ohledu obzvláště dogmatické) neměl zaměstnanec malo-obchodu s podnikatelskými sklony na vybranou jinou cestu než se stát dobyvatelem renty, tj. zvyšovat svůj podíl bohatství, aniž by sám nějaké vytvářel. Jak toho typický československý zelinář dosahoval?⁶⁰ Když to hodně zjednoduším, měl k dispozici tři různé způsoby. První byl poměrně přímočarý a spočíval v tom, že jako prodejce manipuloval s množstvím

57 Mao Ce-tung. O správném řešení rozporů uvnitř lidu. In: Týž. *O praxi a rozporu*. Přeložili Karel Goldmann, Jan Sušer, Jarmila Fromková. Všeň: Grimmus, 2011, s. 152.

58 *Tamtéž*, s. 44.

59 V. Havel. *Moc bezmocných*, s. 245.

60 Informace ohledně zelinářova modu operandi čerpám z románu Zdeny Frýbové. Srov.: Zdena Frýbová. *Mafie po česku, aneb Jeden den Bohuslava Panenky*. Praha: Práce, 1990, s. 82–90.

obdrženého a vydaného zboží. Do ceny si započítával pomyslnou marži a za méně účtoval zákazníkovi více. Jestli to dělal umístěním váhy na místo, kde na její počítadlo nebylo dobře vidět, nebo pomocí snadno uchytitelného magnetu, bylo jen otázkou stylu. Stejně tak mohl máčet kořenovou zeleninu ve vodě, či ji kropit, což zvyšovalo její hmotnost, a u větších objemů, například u brambor, to neslo zaručený finanční efekt.

Druhý způsob byl složitější a týkal se jakostní třídy prodáváných potravin. Zemědělské produkty se často rychle kazí, a proto byly na základě své svěžesti rozdělovány do několika skupin s rozdílnými cenami. Nahrazení ovoce či zeleniny vyšší cenové kategorie těmi levnějšími nebo prodej zboží odepsaného jako zkažené bylo údajně výnosnější a pohodlnější než neustálá manipulace s váhou.

Třetí strategie sebeobohacování se od předchozích dvou lišila tím, že počítala s chronickou neúčinností plánovaného hospodářství. Zboží, které bylo k mání, nikdy plně nepokrylo skutečnou poptávku a některé jeho druhy byly trvale nedostatkové. V zelinářově sortimentu se to v první řadě týkalo tropického ovoce (banánů, pomerančů, ananasů), jež bylo dováženo jen zřídka a v omezeném množství, obvykle kolem hlavních svátků. Jeho hodnota tak v očích spotřebitele vysoce převyšovala oficiálně stanovenou cenu, za niž mělo být prodáváno, a právě z toho mohl obratný obchodník těžit. Jižní plody však nebyly jen výnosnou komoditou, ale také předmětem směny. Daly se vyměnit za jiné druhy nedostatkového zboží anebo za „rozsáhlou škálu služeb včetně [oblasti] zdravotnictví, školství, přidělování bytů, udělování výjezdních doložek atd.“⁶¹ Ve druhém případě se tak zelinář stával součástí toho, co Aljona Leděňova nazvala „ekonomií protislužeb“ (the economy of favors).⁶²

IX.

Jestliže podle Havlova soudu vyžaduje posttotalitní systém „monolitčnost, uniformitu, disciplínu“,⁶³ zelinářovy obchodní aktivity jsou tomuto vzorci jednání zjevně cizí. „Ty skutečné životní intence mohou mít přirozeně nejružnější podobu,“ uvádí Havel, a jednou z nich mohou být i „elementární zájmy materiální“. ⁶⁴ A právě v této oblasti se vedoucí prodejny s ovocem a zeleninou pokusil „uplatnit svou přirozenou tvořivost“. ⁶⁵ Byl totiž podnikatelem, jehož chování vyžaduje „iniciativu a tvůrčí myšlení, utváření společenských a hospodářských mechanismů, díky nimž z daných situací

61 Jiří Večerník. *Občan a tržní ekonomika: Příjmy, nerovnost a politické postoje v české společnosti*. Praha: NLN, 1998, s. 45.

62 Srov.: Alena V. Ledeneva. *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

63 V. Havel. *Moc bezmocných*, s. 234.

64 *Tamtéž*, s. 259.

65 *Tamtéž*.

a zdrojů získává praktický užitek, a také přijetí rizika a neúspěchu“.⁶⁶ Podle typologie Williama Baumola byl sice jeho způsob podnikání „destruktivní“, neboť v důsledku vedl „příživnickou existenci, která ekonomiku poškozovala“.⁶⁷ Vinu za to ale nenesl on sám, jak upřesňuje Baumol, ale především společnost. Neboť to, zda „se praxe podnikání [...] bude ubírat tímto směrem, nebo směrem neškodnějším, závisí do značné míry na struktuře ekonomických pobídek – na pravidlech hry“.⁶⁸ Pokud by byla nastavena lépe, mohl by zelinář svůj tvůrčí potenciál rozvinout produktivně. Právě neschopnost motivovat podnikavého jedince tak, aby jeho konání přinášelo celospolečenský užitek, byla jednou z příčin pádu komunistického režimu. Svým neobratným počínáním si vytvářel, abych recykloval Engelsova a Marxova slova, „především svého vlastního hrobaře“.⁶⁹

K úspěšnému naplnění svých cílů musel Havlův hrdina vybudovat síť vztahů jak vertikálních, tak horizontálních. Přidělení obchodu v lokalitě s vysokou bonitou se neobešlo bez jisté úlitby pro ty řídicí pracovníky podniku, zaměstnance kádrového oddělení nebo funkcionáře ZO KSČ, kteří o tom rozhodovali. Neméně důležité bylo vyrovnat se s kontrolním oddělením výměnou za včasné varování před „nenadálými“ inventurami, kterými se čas od času v obchodě prověřoval stav účetnictví. Umisťování pravidelně přidělovaných hesel do výlohy bylo prvotním předpokladem, jak na sebe zbytečně neupozorňovat hlídače ideologické čistoty, kteří by následně mohli do těchto choulostivých záležitostí začít strkat nos. Ke zvýšení zisku musel obratný vedoucí prodejny spolupracovat i s řidiči a závozníky dodávajícími mu zboží. Dobře zachovalé ovoce druhé jakostní třídy, které se bez větších nesnází dalo vydávat za prvotřídní, bylo z pochopitelných důvodů žádáno všemi zelináři. Protože však byla jeho nabídka omezená, získal ho jen ten, kdo nabídl patřičný stimul.

Ekonomickou nezbytností bylo i rozšíření sítě kontaktů za hranicemi n. p. Ovoce a zelenina. Měl-li totiž zelinář opravdový podnikatelský talent, nutně docházelo k nerovnováze mezi zbožím na skladě a účetními výkazy o jeho prodeji. Tato okolnost však pro něj představovala nebezpečí, protože kdyby skutečně nečekaná kontrola odhalila manko či přebytek hotovosti v pokladně, jako odpovědný vedoucí by za to mohl být pokutován, nebo i trestně stíhán.⁷⁰ Nebudu zde zmiňovat řadu způsobů, jimiž se

66 Robert D. Hisrich. *Entrepreneurship/Intrapreneurship*. *American Psychologist*, 1990, roč. 45, č. 2, s. 209.

67 William J. Baumol. *Entrepreneurship: Productive, Unproductive, and Destructive*. *Journal of Political Economy*, 1990, roč. 98, č. 5/1, s. 894.

68 William J. Baumol. *Entrepreneurship, Management, and the Structure of Payoffs*. Cambridge, MA: The MIT Press, 1993, s. 29.

69 K. Marx – F. Engels. *Manifest Komunistické strany*, s. 43.

70 Jedním z takovýchto rizikových faktorů byly Výbory lidové kontroly (před r. 1971 Komise lidové kontroly), zřízené především při Místních národních výborech. Tyto nezávislé inspekční orgány, ze zákona nadřazené vnitropodnikové kontrole, byly „povolány upevňovat za aktivní účasti pracujících socialistickou zákonost a státní disciplínu při plnění úkolů v oblasti národního hospodářství i státní správy, zvyšovat u vedoucích pracovníků vědomí odpovědnosti za svěřený úsek činnosti a chránit zejména ekonomické zájmy socialistického státu a společnosti“. Viz: Zákon č. 116/1971 Sb. [on-line, cit. 27. 1. 2021]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1971-116>. Obezřetný vedoucí obchodu byl proto nucen hledat patřičné konexe i na tomto stupni státní správy.

manipulovalo s účetnictvím (falšování stvrzenek, obcházení registrační pokladny atd.), protože to byly ryze individuální záležitosti. Důležitější pro mne je v dané souvislosti cesta, kterou se prodavač zbavoval nadbytečného zboží ve spolupráci s jinými pracovníky v terciární sféře. Vhodným odběratelem přebytků jeho zboží byli pro zelináře například zaměstnanci různých provozoven hromadného stravování či podniků Restaurace a jídelny, jež je, za vzájemně výhodných podmínek, mohli zužítkovat ve vlastní výrobě.

Obchod s ovocem a zeleninou byl však jen jedním z kamínků v různorodé mozaice všudypřítomné šedé ekonomiky (the second economy), zahrnující „výrobní a obchodní činnosti“, které byly vykonávány buď „čistě pro osobní zisk“, nebo „v nějakém podstatném ohledu vědomě porušovaly platné zákony“.⁷¹ Takové sobecké chování bylo v přímém rozporu se socialistickou morálkou, neřkuli s právem, a přesto je posttotalitní systém do jisté míry toleroval a snažil se jen kontrolovat jeho rozsah. Vysvětlení, proč tomu tak bylo, je několik. Podle Stevena Sampsona pomáhala šedá ekonomika s odstraňováním „nedostatečného zásobování spotřebitelů a byrokratických překážek“ a působila rovněž „jako prostředek sociálního smíru, odvádějící nebezpečné politické frustrace směrem ke konzumerismu, podvádění a drobné korupci“. Avšak i v Sampsonových očích „byl celkový účinek šedé ekonomiky korozivní“.⁷² Než se však s tímto důležitým postřehem vyrovnám, vrátím se ještě na chvíli k Havlovu textu.

X.

Ačkoli byla šedá ekonomika pro Havlova hrdinu jeho přirozeným prostředím, nemá „Moc bezmocných“ k tomuto jevu překvapivě moc co říct. Okrajově se ho dotýká pouze v souvislosti s úvahami o „konceptu druhé kultury“, tedy uměleckých a intelektuálních činnostech nezávislých na státním aparátu, které si v Československu vytvořily některé „své elementární organizační formy: ‚samizdatové‘ edice a časopisy, soukromá představení a koncerty, semináře, výstavy“.⁷³ S odkazem na myšlenku „paralelních struktur“, jejímž duchovním otcem byl Václav Benda, uvažuje Havel i o možnosti, že by se taková nezávislá střediska lidských aktivit mohla rozrůst do dalších oblastí: informačních sítí, školství, odborů, mezinárodních vztahů. Možnost paralelní ekonomiky zmiňuje až na konci seznamu, a i tak jen coby „jakousi hypotézu“.⁷⁴

71 Gregory Grossman. The ‚Second Economy‘ of USSR. *Problems of Communism*, 1977, roč. 26, č. 5, s. 25.

72 Steven I. Sampson. The Second Economy of the Soviet Union and Eastern Europe. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1987, sv. 493, s. 120.

73 V. Havel. *Moc bezmocných*, s. 303.

74 *Tamtéž*, s. 304.

Pro úplnost je třeba uvést, že sám Benda nepovažoval paralelní ekonomiku za pouhý předpoklad, ale za cosi mnohem živějšího a rozvíjejícího se. Podle jeho názoru patřily právě kultura a ekonomika v Československu sedmdesátých let ke dvěma nejlepším příkladům dobře fungujících paralelních struktur:

Paralelní kulturní struktura je dnes nepopíratelným a výrazně kladným faktorem a v některých sférách (v literatuře, ale do jisté míry i v populární hudbě a výtvarném umění) zcela dominuje nad neživotnými oficiálními strukturami. Stejně nepopíratelným (a záporným, byť funkčnějším a lidštějším) faktorem je paralelní ekonomika, založená na systému okrádání, korupce a protekce, která pod lesklým povrchem oficiální ekonomiky fakticky obhospodařuje většinu nejen spotřebitelských, ale i průmyslově-obchodních vztahů.⁷⁵

Vzhledem k Bendovu svědectví o všudypřítomnosti a důležitosti šedé ekonomiky ve znormalizovaném Československu a k jejímu korozivnímu společenskému dopadu, zdůrazněnému Sampsonem, se nabízí otázka, proč se Havel této problematice obloukem vyhnul. Bylo to snad jeho přesvědčení o převaze vědomí nad bytím, které ho vedlo k tomu, že ponechal zcela bez povšimnutí nejen ekonomické zájmy svého hrdiny, ovlivňující do značné míry jeho chování, ale i materiální základnu společnosti, již si přál zásadním způsobem měnit?⁷⁶ Ještě zásadnější podíl na tom však podle mého názoru měla rétorika žánru „Moc bezmocných“. Protože se k tomuto tématu ještě vrátím, omezím se zde jen na jednu poznámku.

Hlavním cílem revolučního manifestu je vyburcovat své čtenáře k činu, k aktivnímu zapojení se do nápravy neúnosné společenské situace podle jím nabízeného návodu. Aby však byl skutečně účinný, musí jeho text zcela přímočaře formulovat, „co dělat“ pro to, aby se svět stal lepším, tj. zbavit zadaný úkol všech „nevhodných“ zřetelů, jež by jen kalily vodu, a co nejvíce zúžit výběr prostředků k jeho dosažení. Disjunktivní logika je patrně tou nejlepší strategií, jak takovou výzvu formulovat. Jestliže je zrušení

75 Václav Benda. *Paralelní polis*. In: Týž. *Noční kádrový dotazník a jiné boje: Texty z let 1977-1989*. Praha: Agite/Fra, 2009 [1978], s. 60.

76 Mezi Havlovými spolubojovníky se však našli i taci, kteří jeho blahovolnou netečnost k ekonomickým základům zelinářovy existence nesdíleli. Byl to zvláště Petr Pithart, který se krátce poté, co „Moc bezmocných“ začala kolovat, rozhodl nazvat věci pravými jmény: „Havlovy úvahy o vztahu živého zelináře k papírovému heslu jsou pro mne kvintesencí naší pošetilé, intelektuální radikální omezenosti: vylepený plakát znamená málo, skoro nic – kromě toho, že moc je zřejmě stále ještě mocí. Nevývěšený plakát naopak zdaleka neznamená, že moc už rezignovala.“ Viz: Petr Pithart. *Dizi-rizika*. In: Vilém Prečan (ed.). *Charta 77: 1977-1989. Od morální k demokratické revoluci*. Scheinfeld-Schwarzenberg: Československé středisko nezávislé literatury, 1990 [1979], s. 94. Na čem skutečně záleží, zdůraznil Pithart, nejsou všudypřítomná hesla, jimž stejně nikdo nevěnuje pozornost, nýbrž všeprostopupující korupce, na níž se zelinář aktivně podílí, a udržuje tím režim v chodu: „Zelinář, který bude zeleninu prodávat ke spokojenosti zákazníků a vytvoří kolem sebe enklávu nakažlivé solidnosti a poctivosti, udělá „proti moci“ – ve skutečnosti především proti všeobecné pokleslosti, jejíž významnou součástí moc je – velice mnoho, a to i tehdy, když bude vylepovat hesla podle pokynů seshora. Zelinář, který zákazníky šidí, spolupracuje s mocí – ve skutečnosti především zase s všeobecnou pokleslostí, a to i tehdy, když odmítne heslo vylepit a přijde o místo.“ *Tamtéž*, s. 93.

soukromého vlastnictví ideálem, jehož má být dosaženo, musí být „dějiny všech dosavadních společností“ učiněny „dějinami třídních bojů“ a zredukovány „na dvě velké, přímo proti sobě stojící třídy: buržoazii a proletariát“.⁷⁷ Po takovémto radikálním vyostření problému by na otázku, fandí-li vykořisťovatelům, či vykořisťovávaným, mohl chybně odpovědět snad jen člověk bez kapky sociálního citění. A podobně to platí i pro Havlovu vizi nového světa: je-li vystříhání se přetvářky tím jediným a pravým všelékem na nemoci posttotalitního systému, nelze mezi „životem v pravdě“ a „životem ve lži“ volně pendlovat.⁷⁸ Pinocchioův příběh, jak jej od dětství všichni dobře známe, nám jasně vysvětluje, proč upřednostnit první eventualitu. V monochromatickém vidění světa by potměšilý zelinář, ochotný za mrzký groš říkat to, co si nemyslí, z Havlova programu „*mravní rekonstituce společnosti*“⁷⁹ vyčuhoval jako příslovečná sláma z bot. Jeho „kádrový profil“ tak musel být náležitě upraven: z taškáře se stala oběť.

XI.

V další části své úvahy se ideální typ zelináře pokusím zachytit v celé jeho matoucí dvojznačnosti: jako mefistofelskou postavu, v níž se dobro a zlo nevyhnutelně prostupují. Pro ty z nás, kteří jsou duchovně zakotvení „v řádu bytí pocitem vyšší odpovědnosti“, může být vedoucí obchodu s ovocem a zeleninou, „propadlý konzumní stupnici hodnot“, nepochybně „člověkem demoralizovaným“.⁸⁰ Ale tvrzení, že právě „o tuto jeho demoralizaci se systém opíral“,⁸¹ aby prodloužil svou existenci, je, podle mého názoru, pravdivé jen napůl. Nad šedou ekonomikou, umožňující jejím účastníkům prestižní spotřebu, přimhuřoval režim oči z důvodů, které jsem již citoval ze Sampsona: zmírňovala totiž následky nedostačitého zásobování obchodní sítě žádaným zbožím, odváděla pozornost od bezvýchodné politické situace ke konzumním radostem atd. Navíc, jak poukázal Pithart, „rozvětvená korupce všeho druhu“, základní podmínka šedé ekonomiky, „především pacifikovala jinak hybnější, aktivnější část veřejnosti. Oni si ‚ke svému‘ přijít dokázali. Pak si ale nemohli dovolit přidat se nejen k disidentům, ale vůbec ke kritikům třeba hospodářské politiky strany a vlády.“⁸²

Toto vše je sice pravda, nelze však opominout okolnost, že upřednostňování konzumního stylu života představovalo pro režim rovněž jisté nebezpečí, jež se zhoršováním ekonomických ukazatelů v 80. letech postupně

77 K. Marx – F. Engels. *Manifest Komunistické strany*, s. 31 a 32.

78 Srov.: J. Češka. Moc bezmocných jako legitimizační vyprávění, s. 164–165.

79 V. Havel. *Moc bezmocných*, s. 324.

80 *Tamtéž*, s. 255.

81 *Tamtéž*.

82 Petr Pithart. Havlova „samototalita“: Ale proč tak dlouho přežívala? In: Jiří Suk, Kristina Andělová (eds.). *Jednoho dne se v našem zelináři cosi vzbourí: Eseje o Moci bezmocných*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2016, s. 173.

sílilo. Vyrostl-li podle Havla posttotalitní systém „na půdě *historického setkání diktatury s konzumní společností*“, ⁸³ bylo jednou z příčin jeho konce i postupující vzájemné odcizení těchto dvou dějinami spřízněných souputníků. Kvůli své nezpůsobilosti spravovat národní hospodářství efektivně byla totiž diktatura stále méně a méně schopna uspokojovat rostoucí živelnou touhu svého marnotratného druhá po spotřebním zboží. V tomto ohledu se mu liberální kapitalismus rozhodně musel jevit daleko slibnější partii a rozluka byla jen otázkou času. Tomuto tvrzení bych se rád věnoval podrobněji.

XII.

Nová vládnoucí garnitura nastolená v Praze tanky Varšavské smlouvy normalizovala zemi osobitou verzí metody cukru a biče, jež se osvědčila v sousedním Maďarsku po roce 1956: tvrdé potlačení jakékoli politické opozice kompenzované tzv. gulášovým socialismem, strmým navyšováním soukromé spotřeby. Ta „v letech 1970–78 rostla“, podle Oty Šika „jako výsledek koncentrovaného politického úsilí, o 36,52 %“. ⁸⁴ Což, jen pro srovnání, bylo zhruba o 8 % více než v sousední NSR, dodává autor. Tato strategie se neukázala být zcela lichou. „Dočasný pobyt Střední skupiny vojsk“ byl, přes počáteční odpor, posléze přijat většinou obyvatelstva jako něco, s čím je nutno se na dlouhá léta vyrovnat. Vědomí nemožnosti cokoli změnit vedlo ke společenské pasivitě, rezignaci na jakoukoli politickou činnost a stažení se do soukromí, v němž uspokojování individuálních materiálních zájmů, stimulované vládní politikou, hrálo prim. ⁸⁵ „Ospalá“ společnost, ponořená do své shánky za konzumními hodnotami,“ jak tento modus vivendi popsal roztrpčený Havel v „Moci bezmocných“, je „s post-totalitárním systémem jako celek zapletená (tj. na něm parazitující a jeho ‚samopohyb‘ nesoucí).“ ⁸⁶

Nastolení sociálního smíru touto cestou nebylo však zadarmo. Růstu soukromé spotřeby bylo dosaženo jen na úkor dlouhodobých hospodářských výsledků. Jak uvádí Šik, urychlení výroby spotřebního zboží je možné například díky tomu, „že se značně snížil podíl investic do národního důchodu. Tímto způsobem je možné v krátké době vyrobit více spotřebního

83 V. Havel. *Moc bezmocných*, s. 246.

84 Ota Šik. 15 let normalizace v ČSSR: Staré neduhy plánovaného hospodářství. *Listy: Časopis československé socialistické opozice*, 1983, roč. 13, č. 6, s. 44.

85 O úspěšnosti této politiky svědčí průzkumy „spokojenosti se současným stavem zásobování trhu“ prováděné v letech 1970–1975 Kabinetem pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu (jak byl mezi lety 1972 a 1978 překřtěn ÚVVM). Zatímco v r. 1970 považovalo zásobování za uspokojivé jen 6 % dotázaných, v r. 1975 to bylo 40 %. A naopak, za neuspokojivé je v r. 1970 označilo 51 % respondentů, kdežto v r. 1975 jen 7 %. Viz Kabinet pro výzkum veřejného mínění. *Zpráva z výzkumu* [online]. Praha, 1975, s. 18. Dostupné z: <http://dspace.soc.cas.cz:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/2950/CSDA75-1>. PDF (cit. 1. 5. 2020).

86 V. Havel. *Moc bezmocných*, s. 292.

zboží namísto potřebných investičních statků, a spotřebu navíc ještě zvýšit větším dovozem spotřebního zboží za vyvezené investiční statky.“⁸⁷

Krátkozrakost tohoto politického rozhodnutí tkvěla v tom, že odčerpalo investiční prostředky určené k modernizaci a rozšíření výroby, což v 80. letech nutně vedlo ke zbrzdění tempa růstu domácího důchodu a celkové hospodářské stagnaci.⁸⁸ Toto se nemohlo nepodepsat, v záporném slova smyslu, i na spotřebním trhu. „Za této situace není divu,“ hodnotil jeho neutěšený stav v roce 1983 Vladimír Kadlec, „že dochází ke mzdové inflaci, že důchody obyvatelstva nejsou podloženy spotřebním zbožím a že během posledních let byla vytvořena obrovská kupní síla, která nemá naději, že by mohla být na spotřebním trhu realizovaná.“⁸⁹

Jestliže se tedy po okupaci zvyšování soukromé spotřeby jevilo jako účinný prostředek k „normalizaci“ poměrů, neschopnost ji uspokojit se o nějakých patnáct let později stala katalyzátorem rostoucí nespokojenosti s režimem. Jak poznamenal James Heizen,

[z]ásadním a v konečném důsledku i škodlivým paradoxem pozdního socialismu bylo to, že stát povzbuzoval spotřebu a sliboval hmotný dostatek, přestože centrálně řízené hospodářství nemohlo ani zdaleka vyhovět rostoucí poptávce, již stát sám pomohl vyvolat.⁹⁰

Špatné zásobování, omezený sortiment zboží v obchodech, věčné fronty, podpultovní prodeje, nutnost uplácet, nízká kvalita toho, co bylo běžné k mání atd., toto vše vybudilo Havlovy „ospalé“ spoluobčany ponořené „do své shánky za konzumními hodnotami“ z jejich letargie a otřásl jejich dosavadní ochotou ke stávajícím poměrům mlčet. Navíc, katalogy obchodních domů Neckermann nebo Quelle čile kolující neformálními kanály byly očividným důkazem toho, že v třídně rozděleném světě na západ od Šumavy je kvalita života daleko vyšší než v zemi, kde již téměř čtyřicet let údajně panuje sociální spravedlnost.⁹¹ Tajný podkladový materiál

87 O. Šik. 15 let normalizace v ČSSR, s. 43.

88 Podle Šika v letech 1971–75 rostl národní důchod poměrně rychle, v průměru o 5,7% ročně [...] Naproti tomu v letech 1976–80 se docílilo průměrného růstu jen o 3,7% ročně, a v roce 1981 dokonce klesl národní důchod o 0,4%. V roce 1982 se sice dosáhlo opět nepatrného růstu, ale jen o 0,5%. Administrativně snížený podíl investic na národním důchodu, zastaralé výrobní zařízení, nezáměr podniků o efektivitu v důsledku recentralizace a likvidace reformního hnutí – to vše se vymstilo ve formě silnějších zábrán růstu a zvyšování hospodářských potíží.“ *Tamtéž*.

89 Vladimír Kadlec. Krizové jevy – následek nekvalifikovaného centrálního plánování. *Listy: Časopis československé socialistické opozice*, 1983, roč. 13, č. 5, s. 48.

90 James Heizen. Soviet Entrepreneurs in the Late Socialist Shadow Economy: The Case of the Kyrgyz Affair. *Slavic Review*, 2020, roč. 79, č. 3, s. 553. Podle některých autorů byla oficiální podpora konzumerismu ve východní Evropě jednou ze strategií sloužících k překonání krize komunistického režimu vyvolané smrtí Stalina a její počátky kladou do souvislosti s východoněmeckým povstáním v červnu 1953. Viz např. Dan Stone. Responding to ‚Order Without Life‘? Living Under Communism. In: Dan Stone (ed.). *The Oxford Handbook of Postwar European History*. Oxford: Oxford University Press, 2012, s. 161–181.

91 Vysvětlení tohoto stále rostoucího schodku v životní úrovni socialistické společnosti vůči jejímu kapitalistickému rivalovi bylo pro režimní propagandisty trvalou výzvou. Jedním způsobem, jak na ni odpovědět, bylo odmítnout ji jako zavádějící. Sergej Popov například označil takovéto srovnání jakosti života v protikladných společenských soustavách za krajně omezené především proto, že vychází jen

XVI. sjezd KSČ, Praha, 1981. Se sjezdovým heslem: „Budoucnost patří socialismu a komunismu, budoucnost patří míru.“ Foto Iren Stehli, *Pražské výlohy 1976–1996*.

k přípravě dokumentů XVII. sjezdu KSČ z ledna 1986 pod názvem „Stav a tendence rozvoje socialistického společenského vědomí“, určený Vasilu Bilákov, dokládá, že si podvrtného potenciálu „spotřebního způsobu života“ a „negativních“ jevů s ním souvisejících byly vědomy i stranické špičky:

Jednou z variant maloburžoazního egoismu, parazitujícího na socialistickém vlastnictví výrobních prostředků a jeho vymoženostech, je spotřební způsob života, nezřídka spojený s honbou za prostředky k udržení prestižního životního standardu za každou cenu. Spolu s tím koexistují tendence obdivu ke kapitalistickému způsobu života spojené s představou, jako by jen soukromé vlastnictví otvíralo prostor pro aktivitu lidí. Ve vědomí některých lidí tato představa často splývá s nedoceněním předností a vymožeností socialismu a s kritičností k jeho fungování, někdy je

z toho, co je vyčíslitelné. „I když v důsledku historicky podmíněných příčin [socialismus] dosud zaostává v některých kvantitativních ukazatelích způsobu života za vyspělými kapitalistickými zeměmi, zajišťuje kvalitativně jiný, humánnější způsob života pracujícího jedince. Co tím mám na mysli? Zejména mnohem vyšší stupeň sociální svobody pracujících, v podmínkách kapitalismu nemožnou a neuskutečnitelnou, osvobození člověka od ekonomického vykořisťování, z politického, národnostního, rasového a jiného útlaču.“ Viz: Sergej I. Popov. *Problém „kvality života“ v současném ideologickém boji*. Přeložila Zdena Alanová. Praha: Svoboda 1979 [1977], s. 27.

doprovázena snahou porušovat socialistický způsob života, socialistickou zákonost a morálku, obohacovat se z mimopracovních zdrojů apod.⁹²

Byla-li „revoluce v r. 1989“, jak se domnívá například Tucker, „především důsledkem konzumenství“, nebo byl-li přístup k západním materiálním statkům, podle Večerníkova opatrnějšího soudu, jen jedním ze stébel, jež zlomilo vaz velbloudu posttotalitarismu, je věcí názoru.⁹³ Avšak statistika astronomického nárůstu nákupu „spotřebního zboží dlouhodobé spotřeby“ po roce 1989, uváděná Večerníkem,⁹⁴ jasně naznačuje, že „propadnutí konzumní stupnici hodnot“, personifikované „Rudolfem Vachtlem“, nebylo pouze morálním pochybením jedinců ochotných se zapřodati posttotalitnímu systému, nýbrž i obecnou civilizační tendencí, se kterou si socialistický stát, k frustraci jeho občanů, nedokázal adekvátně poradit a jež až během Havlova prezidentského úřadování mohla konečně přerůst v masovou záležitost.⁹⁵

XIII.

Vrátíme-li se nyní zpět k šedé ekonomice v období normalizace, je naprosto zřejmé, jak zdůraznil už Sampson, že ve svém úhrnu posttotalitnímu systému škodila. Zelinářovo zjištěné podnikání svým skromným, zato vytrvalým způsobem zbavovalo původní komunistický záměr krůček po krůčku všeho pozitivního, co na něm v 70. letech ještě mohlo ulpívat a zanechávalo za sebou pouhou prázdnou ideologickou plevu. Jeho neokázalý příspěvek ke změně režimu (jakož i všech ostatních aktérů tohoto typu) byl podle mého názoru hlubší a měl větší dopad než pozornost přivolávající vzdor disidentů, a to přinejmenším ze dvou důvodů.

Těžištěm Marxova projektu byla ekonomická základna. „Komunistické revoluce hlásaly [...] rovnost mezi lidmi. Slibovaly [...] všeobecný přístup k bohatství a odstranění všech společenských rozdílů.“⁹⁶ Klíčem k naplnění tohoto slibu, jak již bylo uvedeno výše, bylo především vyvlastnění výrobních prostředků. Namísto chaotického tržního mechanismu volné kapitalistické soutěže potácející se bez přestávky mezi konjunkturou a krizí měl o rovnoměrné alokaci zdrojů rozhodovat racionální plán. Toto zdánlivě přitažlivé řešení se však v praxi příliš neosvědčilo, protože

92 Národní archiv. Fond KSČ – Ústřední výbor 1945–1989. 1261/0/KSČ-ÚV-02/. Svazek P 148/86. „Stav a tendence rozvoje socialistického společenského vědomí“, s. 5.

93 Srov.: Aviezer Tucker. *Fenomenologie a politika: Od J. Patočky k V. Havlovi*. Přeložila Klára Cabalková. Olomouc: Votobia, 1997, s. 185; Jiří Večerník. Household Consumption in the Czech Republic: From Shopping Queues to Consumer Society. *Polish Sociological Review*, 2008, č. 2, s. 153.

94 J. Večerník. Household Consumption in the Czech Republic, s. 160.

95 Niall Ferguson v konzumní společnosti dokonce spatřuje jednu ze „zabíjáčkových aplikací“ západní civilizace, jež jí napomohla dosáhnout jejího výsadního postavení v současném světě. Viz: Niall Ferguson. *Civilizace: Západ a zbytek světa*. Přeložil Emanuel Geissler. Praha: Argo – Dokořán, 2014 [2011], s. 33.

96 Jiří Večerník. *Markets and People: The Czech Reform Experience in a Comparative Perspective*. Aldershot: Avebury, 1996, s. 48.

těžkopádný a nepružný systém centrálního řízení nikdy nestačil držet krok se složitou dynamikou skutečného ekonomického života. Jediné, co alespoň částečně vyrovnávalo nedostatky socialistického plánování, byla šedá ekonomika, ony Sampsonovy „ostrůvky kapitalismu“ – zárodky tržní ekonomiky v lůně té direktivní – v nichž se „duch svobodné činnosti rozvíjel navzdory tísnivé byrokracii“.⁹⁷

Disidentské hnutí tvořilo na druhou stranu jen několik malých skupinek zcela pod pokličkou StB a mělo nepatrný společenský dopad. Bylo „spíše symbolem naděje než organizovanou silou“,⁹⁸ zatímco na šedé ekonomice se podíleli, tak či onak, prakticky všichni dospělí občané.⁹⁹ A byla to právě tato široce sdílená zkušenost, jež měla podle mého názoru lví podíl na utváření jejich způsobu myšlení opovrhujícího disfunkčním státem. Zvonění klíči, ona příslovečná hrana reálného socialismu, bylo do značné míry jen ozvěnou hluboce zakořeněného znechucení z věčného shánění často i těch nejzákladnějších životních potřeb, jakož i „uhlířské“ víry v to, že volný trh, jehož byla šedá ekonomika v myslích mnoha jakýmsi předobrazem, konečně otevře kýžený roh hojnosti.

XIV.

Ve své obsažné studii o tzv. neformálním společenském sektoru ve východní Evropě před rokem 1989 Sampson uvádí, že tento sektor v zemích východní Evropy působil na svůj oficiální protějšek třemi různými způsoby: „neškodně, korupčně, anebo jako přímá hrozba celému systému“.¹⁰⁰ Pro šedou ekonomiku přicházejí v úvahu jen první dva. Z důvodů, které tu není třeba dlouze rozvádět, si socialistické ekonomiky nikdy nevedly příliš zdatně. Strategická rozhodnutí měla především politická opodstatnění, plánovací mechanismus byl pokřivený a nedokázal státní podniky efektivně

97 S. I. Sampson. *The Second Economy of the Soviet Union and Eastern Europe*, s. 121.

98 Vladimír Benáček. *The Rise of the 'Grand Entrepreneurs' in the Czech Republic and Their Contest for Capitalism*. *Sociologický časopis*, 2006, roč. 42, č. 6, s. 1154.

99 Jak v roce 1986 poznamenal jeden americký novinář po svém návratu z Prahy: „Nikdo neví, kolik Čechů se zapojilo do podzemní ekonomiky, obecný názor ale zní: ‚My všichni.‘“ Leonard Silk. *Czech Mystery: The Affluence*. *The New York Times*, 20. 6. 1986, příl. D, s. 2. O československé šedé ekonomice nemáme prakticky žádné statistické údaje, snad kromě důvěrné zprávy ÚVVM (přejmenovaného v roce 1990 na IVVM) ze září 1989, připravené pro vnitrostraničnou potřebu. 1530 respondentů bylo dotázáno, zda a jak často se za posledních 12 měsíců setkali s určitými projevy drobné hospodářské kriminality. Zde jsou některé z otázek a kladné odpovědi na ně souhrnně vyjádřené v procentech: dal úplatek za zboží: 39%; dal úplatek za službu: 47%; byl ošizen v obchodě: 58%; byl ošizen ve službách: 39%; musel využít protislužby: 51%; setkal se s obchodem s pašovaným zbožím: 61%; setkal se s vekslováním: 42%; setkal se s rozkrádáním: 43%. Navíc, 68 % z oslovených mělo pocit, že úplatkářství přibývá, zatímco 22 %, že je stále stejné, a 62 % souhlasilo s tím, že ke koupi věci vyšší hodnoty by měl být prokazován způsob nabytí prostředků. Viz: IVVM. Září 1989 – Kontinuální měsíční výzkum IVVM: Úplatkářství [online]. Dostupné z: http://nesstar.soc.cas.cz/webview/index/en/nesstar/-SDA.c.nesstar/-esky.d.1/IVVM.d.4/1989.d.38/Z-1989-Kontinu-In-m-s-n-v-zkum-IVVM.s.V8905/-platk-stv-/fSection/V8905_VG5 (cit. 1. 5. 2020). Tato procenta však skutečný rozsah šedé ekonomiky nevyjadřují plně, a to přinejmenším ze dvou důvodů. Jednak zaznamenávají pouze ta porušení zákona, jež neunikla pozornosti. Avšak většina nezákonného počínání patrně proběhla beze svědků a ošizení si často své ztráty nemuseli být vůbec vědomi. Zcela stranou je navíc ponechána velká oblast šedé ekonomiky, kterou úřady tolerovaly – od učitelů klavíru poskytujících privátní hodiny, přes švadleny šijící pro své soukromé zákaznice módní oblečení podle střihů z časopisu *Burda*, až po nákupci státních podniků shánějící to, co bylo nutné ke splnění plánu, neoficiálními cestami.

100 Steven I. Sampson. *The Informal Sector in Eastern Europe*. *Telos*, 1985, roč. 66, č. 12, s. 50.

řídít. Organizace národního hospodářství byla navíc byrokraticky centralizovaná natolik, že na mikroekonomické úrovni ponechávala jen malý prostor pro cokoli jiného než taktické manévrování. A tato jeremiáda by mohla pokračovat do nekonečna.

Vzhledem k popsané situaci patrně nepřekvapí, že socialistické státy trpěly chronickým nedostatkem pracovní síly, materiálu, zboží a služeb.¹⁰¹ A zde na scénu vstupuje šedá ekonomika ve své neškodné podobě, aby promazala skřípající mechanismus národního hospodářství. Socialističtí manažeři „museli vymýšlet ty nejbizarnější triky, aby překonali neživotný a nevidomý systém centrálního plánování a dosahovali tak alespoň nějakých výsledků“.¹⁰² Díky obcházení nepružných předpisů mohli zacelovat, byť jen provizorně, mezery mezi nabídkou a poptávkou, jež se v oficiální ekonomice neustále otevíraly. Pomocí nejrůznějších lstí a úskoků se podnikům dařilo získávat zdroje, které propadly sítím pětiletého plánu, a spotřebitelům sehnat zboží, které se na regály běžných obchodů nedostalo. Nebylo to sice zcela podle pravidel, ale příslušné orgány nad tím shovívavě přivíraly oči. Jakkoli nevinně se takové neformální zásahy do chodu běžné ekonomiky tvářily, vybraly si na systému ve výsledku svou daň, domnívá se Sampson. Právě díky nim totiž „důvěra ve státní instituce upadala, někdy nenávratně“.¹⁰³

Šedá ekonomika však jen nepomáhala národnímu hospodářství jakž takž fungovat v rámci daných možností. Svým účastníkům dávala rovněž příležitost přilepšit si ke skromným platům. V tomto případě se však s oficiální ekonomikou dostávala do křížku o nedostatkové zdroje a její působení se, podle Sampsonovy typologie, stalo korupčním. Korupci je tu rozuměno v širším slova smyslu – na jedné straně zahrnovala úplatky pro nejrůznější orgány státní moci, aby neplnily své poslání příliš horlivě, což do jisté míry podrývalo systém stranické kontroly nad společností, na straně druhé drobné, všudypřítomné a nezastavitelné šizení a okrádání představující tisíce drobných řezů, jimiž krvácelo národní hospodářství. Pracovní síly se nedostávalo, protože zaměstnanci část své pracovní doby věnovali vlastním záležitostem (od stání ve frontách po melouchaření), a stejně tomu bylo i s materiálem či náčiním, jež mizely ve velkém, aby byly zpeněženy, vyměněny za něco jiného, nebo použity k účelům ryze osobním. Strana a vláda sice vedly s takovým protisocialistickým chováním věčnou válku, ta však byla vzhledem k jeho masivnímu rozšíření již předem prohraná. Toto bezděčné záškodnictví ještě více pouštělo žilou už beztak chudokrevnému systému.

101 Hlubší analýzu tohoto jevu charakteristického pro celou východní Evropu nabízí např. János Kornai. *Economics of Shortage*. Amsterdam: North-Holland, 1980.

102 Vladimír Benáček. Spontaneous Entrepreneurship Versus the Insider 'Privatization' of State-Owned Enterprises. *Encouraging Entrepreneurship in Eastern Europe: Papers and Discussion from a CRCE Conference in Bled*. Londýn: Centre for Research into Communist Economies, 2005, s. 69.

103 S. I. Sampson. The Informal Sector in Eastern Europe, s. 55.

Zmiňovaný systém nikým neschválené výměny zboží a služeb by nemohl existovat bez neformální sítě účastníků, jejichž vzájemná důvěra v daném kontextu převyšovala jejich loajalitu vůči státu. V šedé ekonomice totiž často nerozhodovala jen síla peněz, ale i osobní konexe: znát tu správnou osobu ve stranickém, státním či bezpečnostním aparátu, nebo, v opačném gardu, řezníka, automechanika či zelináře, mohlo být k nezaplacení. Takto vytvořené závazky však byly zhusta silně asymetrické, a tudíž nevyčíslitelné. Hodnota „nedostupného“ zboží navíc nespočívala jen v jeho užité hodnotě, ale také v sociálním kapitálu, který svému vlastníku přinášelo, neboť mu propůjčovalo auru někoho, kdo „v tom umí chodit“.¹⁰⁴ Bylo by patrně marné pokoušet se tu rozmotat klubko všech rodinných, lokálních, citových, ziskových a mnoha dalších vazeb, které tuto „ekonomiku protislužeb“ držely pohromadě. Ve svém souhrnu byl tento typ neformální aktivity založen na nepsané dohodě mezi občany, kteří nevěřili, že by oficiální systém byl s to uspokojit jejich potřeby a byl jakýmsi „kompenzačním mechanismem proti plánované ekonomice a ideologickému tlaku popírajícímu oprávněnost soukromého zisku“.¹⁰⁵ Díky své dobrovolnosti, vlastnímu žebříčku hodnot a nepsaným pravidlům, jimiž se řídilo, vyvěralo toto chování nepochybně ze „skutečných intencí života“¹⁰⁶ a zcela se vymykalo normám, které svým občanům předepisoval posttotalitní režim.

XV.

Má dosavadní pozorování o korozivním vlivu šedé ekonomiky na socialistický systém lze shrnout do následujících tří bodů: 1) již samou svou široce rozvětvenou existencí usvědčovala tato ekonomika stát z nezpůsobilosti poskytovat občanům to, co k normálnímu životu patří; 2) ukrajovala si svůj vlastní díl z koláče oficiální ekonomiky, a tím ji oslabovala; 3) vytvářela alternativní distribuční kanály opírající se o spontánní sítě osobních konexí řízenou vlastními samoregulačními pravidly mimo jakoukoli oficiální kontrolu. A jako by to nestačilo, šedá ekonomika dokázala komunistickému režimu zasadit ještě čtvrtou a daleko citelnější ránu. Dařilo se jí totiž diskreditovat právní systém československého státu, mocenský nástroj uplatňování myšlenky sociální spravedlnosti – jeho ideologický *raison d'être*.

Jak jsem již ukázal výše, ve své snaze obohatit se nemohl podnikavý zelinář než porušovat řadu paragrafů. Avšak z hlediska vyššího principu mravního je možné se tázat, proč se vůbec podřizovat zákonům, „o nichž každé dítě ví, že platí jen natolik, nakolik se vládnoucí moci chce“?¹⁰⁷

104 A. V. Ledeneva. *Russia's Economy of Favours*, s. 46. Srov. též: S. I. Sampson. *The Informal Sector in Eastern Europe*, s. 60.

105 A. V. Ledeneva. *Russia's Economy of Favours*, s. 46.

106 V. Havel. *Moc bezmocných*, s. 250.

107 *Tamtéž*, s. 295.

Dovolím si v této souvislosti ocitovat jednu zvlášť ostrou kritiku socialistické zákonnosti z „Moci bezmocných“. Podle Havla má tento právní řád především funkci ideologickou a slouží režimu jako pouhé alibi: „buduje libivou iluzi spravedlnosti [...], aby zakryl skutečnou podstatu právní praxe: post-totalitní manipulaci společnosti“. ¹⁰⁸ A zákeřných postupů, jimiž toho státní moc dociluje, je celá řada:

[S]krytá politická manipulace soudů a prokuratur, omezování možností advokátů, faktická neveřejnost soudních líčení, svévole bezpečnostních orgánů a jejich nadřazenost justici, nesmyslně široká aplikace některých záměrně mlhavých paragrafů trestního zákona [...] a samozřejmě naprostá lhostejnost k pozitivním klauzulám právního řádu (práva občana). ¹⁰⁹

Havel však uvádí několik důvodů, proč je tyto falešné zákony třeba dodržovat, přestože jde jen o pouhou šalbu a klam. Zmíním jen jeden, který bezprostředně souvisí s mým tématem. Nejlepším způsobem, jak odhalit lživost takových zákonů, tvrdí Havel, je doslovně na nich trvat, neboť tento přístup „znovu a znovu odkrývá před společností včetně všech mocenských struktur rituálnost zákona, znovu a znovu upozorňuje na jeho skutečný věcný obsah“. ¹¹⁰ Je nasnadě, že zelinář porušoval zákony s rozmyslem a v jeho životě nemohlo snad být jediného pracovního dne bez přešlapu. Jednal tedy právě opačně, než k čemu vyzývala „Moc bezmocných“. Avšak, světe, div se, jeho trestná činnost zůstávala povětšinou nepotrestána, zatímco na liteře zákona lpící disidenti čas od času končili za mřížemi. ¹¹¹ Právě tato do očí bijící nedotknutelnost někoho, kdo podle všech principů socialistické zákonnosti do vězení patřil, však byla podle mého soudu pro její ideologickou demystifikaci stejně tak účinná jako politicky motivované pronásledování odpůrců režimu. Co tím mám na mysli?

„Obsahom budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti,“ ujišťoval čtenáře bratislavské *Pravdy* místopředseda federální vlády Karol Laco v obšírném článku o dodržování zákonnosti a disciplíny, „je aj socialistické chápanie a rešpektovanie socialistického vlastníctva a realizácia princípov,

108 *Tamtéž*, s. 296.

109 *Tamtéž*, s. 297.

110 *Tamtéž*, s. 300.

111 Tento zdánlivý paradox vysvětluje Petr Rezek takto: „Ochotu riskovat nalezneme u zločince i u disidenta. Rozdíl je však v tom, že zločinec většinou počítá s tím, že jeho čin bude utajen, disident naopak se svým chováním vychází najevo.“ Petr Rezek. Život disidentův jako „život v pravdě“? In: Týž. *Filosofie a politika* kyče, Praha: OIKOYMENH, 1991 [1987], s. 58. Důvod, proč se zelinář a disident chovají v tomto ohledu protikladně, tkví především v tom, že oba svou činnost rozvíjejí v odlišných kapitálových režimech. Pro zelináře je rozhodující finanční zisk a případný nástup výkonu trestu by pro něj byl čistou ztrátou. Vyvěšování propagandistických hesel a podobné ideologické tanečky jsou mu, jak již bylo řečeno výše, jakýmsi „hedgingem“, jistěním proti podobné ekonomické pohromě. Disident na rozdíl od něj hromadí především to, čemu Pierre Bourdieu říká „symbolický kapitál“, tj. společenskou prestiž neohroženého bojovníka za pravdu, a v jeho zájmu je, aby nespravedlivé stíhání, jemuž je vystaven, bylo co nejzjevnější. Takto získaný symbolický kapitál může být v příhodný okamžik proměněn na kapitál jiný, třeba v případě Václava Havla po sametové revoluci na kapitál politický. Pro vysvětlení postkomunistické transformace, k níž došlo ve Střední Evropě v r. 1989, jako sui generis konverze rozličných typů kapitálu, jak tento pojem vymezuje Bourdieu, viz: Gil Eyal – Iván Szelenyi – Eleanor Townsley. *Making Capitalism without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*. Londýn: Verso, 1998.

súvisiacich so socialistickým vlastníctvom [...], ktoré umožňujú [...] spravodlivé odmeňovanie a uspokojovanie životných potrieb občanov na základe množstva, akosti a spoločenského významu práce, vykonanej pre spoločnosť;¹¹² Vedoucí prodejny s ovocem a zeleninou, vlastník forda a honosné vily, však do tohoto úhledného rámečku nezapadal. Všem jeho sousedům muselo být nad slunce jasnější, že si za svůj pravidelný plat takové požitky dopřát nemohl. Zločin, jak napovídalo jeho majetkové postavení, se zjevně vyplácel.

Na první pohled by se mohlo zdát, že pro posttotalitní stát disponující početným bezpečnostním aparátem s rozsáhlými pravomocemi by potírání nezákonného obohacování nemělo být obtížným úkolem. A přistoupit k němu by měl už jen proto, že myšlenka spravodlivého dělení plodů pospolité práce byla úhelným kamenem jeho ideologie. Z Lacovy citované stati však plyne, že se režim do boje s šedou ekonomikou nijak nehrnul. Autor sice úvodem zmiňuje, jak „citelným demoralizujícím činitelem“ je „nerešpektovanie a poškodzovanie socialistického alebo osobného vlastníctva“, jehož „následkom sú vážne morálne deformácie [jsoucí] v hlbokom rozpore so socialistickými princípmi“.¹¹³ Proto se také, jak autor dále vysvětluje, příslušné stranické a vládní orgány rozhodly přijmout „súbor opatrení na predchádzanie neoprávnenému obohacovaniu a na zabezpečenie účinnejšieho postihu za získanie majetku a majetkového prospechu z nepoctivých zdrojov“.¹¹⁴ A Lacova úvaha se jeví být jakýmsi oficiálním výkladem tohoto souboru. Zarážející je však již způsob, jímž byl běžný občan s obsahem tak důležitého dokumentu seznamován. Podle svědectví současníka se mu „predkládaly iba náznaky, že sa v danej veci niečo veľmi významné robí. Spomenutý ‚súbor opatrení‘ [ale] zverejnený nebol.“¹¹⁵ Lacův komentář se navíc objevil jen ve slovenských novinách, zatímco český tisk o něm cudně mlčel. A tento případ informační asymetrie nebyl zdaleka ojedinělým. Na dva podobné upozorňuje i dopis Charty 77 premiéru Lubomíru Štrougalovi o úplatkářství a korupci z 30. dubna 1983.¹¹⁶

Důvod této rozpolcenosti je nasnadě. „Soubor opatření“ byl spíše alibistickým gestem sloužícím k odvrácení obecně panujícího podezření, že zmiňované záporné jevy jsou záměrně zametány pod koberec, nikoli však skutečným pokusem o to jim čelit.¹¹⁷ Netřeba nic měnit, předjímá Laco

112 Karol Laco. Dodržiavať zásady socialistickej zákonnosti a disciplíny. *Pravda*, 24. 5. 1983, s. 3.

113 *Tamtéž*.

114 Karol Laco. Dodržiavať zásady socialistickej zákonnosti a disciplíny. *Pravda*, 25. 5. 1983, s. 4.

115 Miroslav Kusý. Augiášov chliev reálneho socializmu (Úryvok zo štúdie), *Listy: Časopis československé socialistické opozície*, 1984, roč. 14, č. 1, s. 28.

116 Charta 77. Dokument Charty 77 č. 10/83. In: Blanka Cisařovská, Vilém Prečan (eds.). *Charta 77: Dokumenty 1977–1989*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007, s. 502.

117 „Již delší dobu zneklidňují československou veřejnost úplatkářské a korupční aféry,“ píše se ve zmiňovaném dopise. „Oficiální místa však mlčí a centrálně řízený tisk přináší na toto téma buď jen povšechné úvahy, nebo i kritiku, ta však nepřesahuje komunální rámec, a nedostává se tedy ke kořenům. Přesto je všeobecně známo, že důsledky této neúcty ke stávajícím zákonům daleko přesáhly drobnosti každodenního života a že zasahují prakticky do všech oblastí života státu [...] Není to dobrý stav. Tam, kde nejsou informace, dochází k pověstem a zveličování. Sporadické informování stranické veřejnosti na uzavřených stranických nebo jiných aktivech nemůže nahradit celonárodní aktivitu, již je třeba získat pro bezpodmínečné dodržování zákonnosti u nás, a to ve všech směrech.“ *Tamtéž*.

hlasy kritiků, protože trestněprávní nástroje k postihu rozkrádání, šizení či podplácení jsou již po ruce. Nedostatkem je jen jejich nedůsledné uplatňování v praxi. Pravda, jistá částečná zdokonalení by možná byla, připouští autor, např. obrácení důkazního břemene, jež by „státním orgánem umožňovala odobrat' majetok, o ktorom by sa jeho vlastníkov nepodarilo preukázat', že ho nadobudol legálnym spôsobom“.¹¹⁸ Tento svůj zlepšovací návrh však Laco vzápětí bere zpět jako zbytečný, protože stávající právní normy k ochraně státního i osobního majetku jsou – „podrobná analýza to dokazuje“ – plně postačující. „Nie je potrebné ďalej rozmnožovať počet právnych predpisov,“ vyvozuje Laco. „Je však potrebné zabezpečiť, aby zákony nášho socialistického štátu náležite a účinne rešpektovali všetci občania, orgány a organizácie.“¹¹⁹

O důvodech neochoty vylepšit právní prostředí tak, aby bylo spravedlivého odměňování, zdůrazňovaného Lacem, skutečně dosaženo, je možné se jen dohadovat. Pramenila-li snad z toho, že existující korupce vyhovovala policejním složkám,¹²⁰ nebo z obavy, že by principiální kampaň proti šedé ekonomice mohla, vzhledem k jejímu rozsahu, strhnout širokou lavinu trestního stíhání ve svých důsledcích ohrožující celkovou stabilitu společnosti, není v této souvislosti tak důležité. Podstatné však bylo poučení, které z tohoto postoje čerpala veřejnost: totiž, že všechny ty řeči o „spravedlivém odměňování“ jsou – jen řeči. Náš státem trpěný „ideální typ“ jako by ztělesňoval pointu starého vtipu z Rádia Jerevan, v němž se posluchač v pořadu otázek a odpovědí ptá redakce na to, jaký je rozdíl mezi kapitalismem a socialismem. Naprostý, dozví se obratem. V tom prvním přece vykořisťuje člověk člověka, zatímco v tom druhém je tomu právě naopak.

To vše podle Sampsona vedlo k prudkému zostření rozdílu mezi soukromou a veřejnou sférou, mezi státem a společností a mezi tím, co jen odpovídá zákonu a co je opravdu legitimní. Národ se tak rozdvojil na „my“ a „oni“, přičemž toto vymezení, vzhledem k povšechné ochotě „žít ve lži“, která tak rmoutila Havla, nebylo nikdy pevné a měnilo se od situace k situaci. Z hlediska obecné morálky to znamenalo, že vše, co se jevílo jako patřící „státu nebo jeho formálním institucím, se ocitlo mimo sféru etických závazků, stalo se součástí přírody a mohlo být využíváno či zneužíváno dle libosti“.¹²¹ Řečeno jinak, rozkrádání státního majetku nebo lhaní těm, kdo byli v dané chvíli považováni za tzv. „struktury“, bylo bráno za něco tak přirozeného, jako je dýchání, a ten, komu se to snad přičilo, platil za „pako“. Vzhledem k rozšířenosti tohoto postoje nemohl být Havlův manifest,

118 K. Laco. Dodržiavať zásady socialistickej zákonnosti a disciplíny. *Pravda*, 25. 5. 1983, s. 4.

119 *Tamtéž*.

120 Bylo veřejným tajemstvím, že tzv. „vedlejší činnosti dostatečně ‚vstřícných‘ lidí byly tolerovány. Lidé podezřelí z hospodářské kriminality byli dokonce vyzýváni ke spolupráci s policií a na oplátku zproštěni obžaloby.“ Viz: J. Večerník. *Občan a tržní ekonomika*, s. 200.

121 S. I. Sampson. *The Informal Sector in Eastern Europe*, s. 56.

vyzývající všechny spoluobčany k „životu v pravdě“, ničím víc než hlasem volajícího na poušti. Mizivý počet těch 1864, kteří svou ochotu se touto maximou řídit stvrdili podpisem *Charty 77*, byl smutným důkazem jeho politické neúčinnosti.¹²² Pravdou je, že nevdle občanů utkat se s komunistickým režimem za předem daných nerovných podmínek propůjčovala systému značnou stabilitu. Ta ale nebyla tak neochvějná, jak se mohlo na první pohled zdát. Trvala jen potud, pokud režim dokázal občany přesvědčit, že je skutečně jevem přírodním, předurčeným zde být navždy. Jakmile si však většina uvědomila, že jeho despotická moc je na vážkách, že je jen lidský, až příliš lidský, celý systém roztál doslova přes noc. Náhle se každý počítal mezi ono „my“ a zastánců režimu se našlo asi právě tolik jako předtím signatářů *Charty 77*.

XVI.

Co spustilo sametovou revoluci v listopadu 1989, je předmětem věčných debat. Oskar Krejčí, bystrý politický analytik a sám i přímý účastník tehdejších jednání vlády s disidenty o nenásilném předání moci, nabízí například hned pět rozličných vysvětlení: hrdinskou legendu, spikleneckou teorii, antropologickou zákonitost, geopolitickou příčinu a ztracenou pravdu.¹²³ Tato zásadní společenská změna vynesla bez ohledu na svou pravou příčinu jako zázrakem do nejvyšších státních funkcí Václava Havla a jeho stoupence. Propuknout tedy mohla i ona ryzí existenciální revoluce – návrat k autentické lidské identitě zbavené veškerého odcizení. Mohla, ale nepropukla. Namísto toho přišla ke slovu neosvícená mentalita našeho „ideálního typu“ a sverázné způsoby podnikání, které za předchozího režimu zůstávaly upozaděny. V revolučním rauši se jaksi „nepředpokládalo, že budou nadále fungovat praktiky ‚socialistického trhu‘ (s černou, respektive šedou ekonomikou), a že si tak podrží či nabudou faktický vliv lidí, kteří s tímto ‚trhem‘ úspěšně spojili svou existenci“.¹²⁴ Hodina pádu socialistického zřízení byla jejich hodinou.

Občanské fórum, krátkodobý pokus o Havlem oblíbenou nepolitickou politiku, záhy vyklidilo pole tradičně organizovaným politickým stranám, „Moci bezmocných“ rezolutně vykázaným na smetiště dějin.¹²⁵ S jejich

122 Srov.: Ivo Možný. *Proč tak snadno... Některé rodinné důvody sametové revoluce*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1991, s. 67.

123 Srov.: Oskar Krejčí. *Sametová revoluce*. Praha: Professional Publishing, 2014, s. 12–35.

124 Petr Pithart. 1969–1989: chybějící pojem, či spíše nechuť k porozumění? *Soudobé dějiny*, 2009, roč. 16, č. 4, s. 691.

125 Havlovy myšlenky o tom, jak by měl být uspořádán politický život v postdemokratické společnosti, jsou krajně nesystematické. Zde jen jejich letmý přehled. Nově vzniklým organizacím by mělo mimo jiné jít především „o rehabilitaci takových hodnot, jako je důvěra, otevřenost, odpovědnost, solidarita, láska“. Navíc to rozhodně „nemohou být struktury zakládající svou autoritu na dávno vyprázdněné tradici (jako tradiční masové politické strany), ale na svém konkrétním vstupu do situace“. Upřednostňovány by měly být „organizace vznikající *ad hoc*, prodchnuté zápallem pro konkrétní cíl a zanikající s jeho dosažením. Autorita vůdců by měla vyrůstat z jejich osobnosti, osobně jejich okolím zakoušené, a nikoli z jejich nomenklaturního postavení; měli by být vybaveni velkou osobní důvěrou a na ní založenou i velkou pravomocí.“ V. Havel. *Moc bezmocných*, s. 325.

vznikem se zároveň vynořil i zcela světský problém – jak je financovat? Zdroj se našel záhy. Jedním z prvních kroků vlády, který měl zemi zbavit její komunistické minulosti, byla hromadná privatizace nesmírného státního majetku (v roce 1989 vytvářel přibližně 98,5 % hrubého domácího produktu). Protože to byli politikové, respektive jimi jmenovaní státní úředníci, kteří rozhodovali o tom, kdo koupí co a za kolik, bylo jen přirozené uzavřít s uchazečem o nějaký státní podnik, naznačujícím ochotu přispět do stranické pokladny, vzájemně výhodnou úmluvu o tom, že jeho štedrost bude záručená v ceně předmětu jeho zájmu. Toto však byla jen jedna z mnohých korupčních stránek privatizačního procesu. Soustředím se jen na ty, které souvisejí s mým tématem.

XVII.

Myšlenka privatizace nepostrádá své ratio. Jak opakovali neoliberální ekonomové každému, kdo jim byl ochotný naslouchat, slabinou socialistického systému bylo anonymní vlastnictví produktivních aktiv státem, nikoli konkrétními jedinci, v jejichž zájmu by bylo nakládat s nimi s péčí řádného hospodáře. Pětiletý plán byl navíc chabou náhražkou skutečného trhu, a jeho rozdělování omezených zdrojů značně neúčinné. Bude-li však veškerý majetek zprivatizován, a tudíž i vlastněn těmi, kdo by na volném trhu nakupovali to, co potřebují, a prodávali tam i to, co vyrobí – neoliberální vábnice bylo těžké odolat – bude rovnováha mezi nabídkou a poptávkou opět nastolena, přinejmenším v dlouhodobém výhledu.

Kde je však záruka, ptalo se několik staromódních národohospodářů, pro něž byl Adam Smith i autorem *Teorie mravních citů*, že odstátněný majetek bude mezi občany rozdělen správně a spravedlivě, aby jimi byly výsledky privatizačního procesu přijaty za nezpochybnitelné? Vždyť již sama nenásilná povaha sametové revoluce tomu byla první překážkou. „V podmínkách právní kontinuity s minulostí,“ upozorňoval například Jiří Večerník, „nemohou lidé, kteří byli komunistickým režimem zbaveni majetku a obětováni iluzi o ‚zárných zítřcích‘, dostat všechno to, co jim kdysi patřilo, nebo co by si skutečně za své utrpení zasloužili. Naopak jiní lidé, kteří byli minulým režimem zvyhodňováni, mohou dále rozmnožovat svůj majetek a stoupat v sociální hierarchii.“¹²⁶

Večerník však uvádí ještě druhý důvod, proč byl převod státního majetku do soukromých rukou z morálního hlediska věcí tak zapeklitou, jenž je pro mou úvahu patrně důležitější:

V období transformace navíc vzniká obrovská potřeba finančního kapitálu, která, spolu s nevyzrálostí právního rámce a kontrolních

mechanismů, vytváří prostor pro časté zneužívání interních informací, usnadňuje nekalé finanční spekulace, a tím vytváří prostor pro vznik nových zdrojů nespravedlnosti.¹²⁷

Níže jen v krátkosti ukážu, kterak dva hlavní způsoby nabývání nových vlastnických práv v Havlově Československu – aukce nebo přímý odkup malých a středních podniků (tzv. malá privatizace) a metoda kuponových knížek použitá pro podniky velké (tzv. velká privatizace) – v etickém ohledu dramaticky selhaly.

Svůj rozpačitý pocit z jejich raných výsledků shrnula jedna zahraniční pozorovatelka takto:

Dva roky po radikálních změnách se stává zřejmým, že to, co se odehrává v tomto regionu, je jakousi východoevropskou „prvotní akumulací kapitálu“, značně „nepoctivou“ hrou vedoucí k bezpráví, hlubokým ekonomickým nerovnostem a společenskému napětí, která, přinejmenším pro tuto chvíli, vytvořila víc poražených než vítězů. Důvěryhodnost celého procesu navíc ještě podkopávají četné skandály a případy korupce a zlořádů.¹²⁸

Rozčarování z přerozdělování vlastnických práv však nebyli jen někteří zahraniční ekonomové, pro něž šlo spíše o akademickou záležitost, ale především jeho místní účastníci, kteří do nákupu kuponových knížek vložili své peníze. V porevoluční euforii sice panovala obecná shoda v tom, „aby [privatizace] proběhla rychle, za každou cenu“. Když se však objevily první skandály, souhlas začal rychle klesat. [...] Již od roku 1992 se téměř 80 % populace přiklání k názoru, že lidé u nás bohatnou nepoctivým způsobem. Tento kritický přístup,“ varovali autoři *Zprávy o vývoji české společnosti* v roce 1998, „může ještě dále silnit v důsledku otevření dalších privatizačních afér.“¹²⁹

XVIII.

Co se tedy pokazilo a kdo z toho těžil? Kritici československé privatizace zpravidla poukazují na spěch, s jakým tato mamutí operace proběhla. Podle Večerníkovy uštěpačné poznámky totiž „představovala svého druhu „šokovou“ privatizaci. Proběhla tak rychle, že mnoho potenciálních zodpovědných vlastníků pochopilo své šance příliš pozdě.“¹³⁰ Zmiňovaný kvap však především znemožnil přijetí takových zákonů a nařízení, které

127 Tamtéž.

128 Yudit Kiss. Privatization Paradoxes in East Central Europe. *East European Politics and Societies*, 1993, roč. 8, č. 1, s. 143–144.

129 Jiří Večerník (ed.). *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*. Praha: Academia, 1998, s. 133.

130 J. Večerník. *Občan a tržní ekonomika*, s. 175.

by celý proces řádným způsobem právně ošetřily, aby se tak zabránilo alespoň těm nejkřiklavějším majetkovým nepravostem.¹³¹ Základem úspěchu v tomto závodě o čas byl především, jak soudí Vladimír Benáček, dostatek likvidního kapitálu (v nejširším slova smyslu), připraveného k okamžitému použití: „K tomuto účelu se nejlépe hodila hotovost a společenský kapitál čili síť kontaktů.“¹³² A tato podmínka i předurčila, že v privatizačním klání zvítězily dvě skupiny účastníků, obě složené z veteránů šedé ekonomiky: k těm prvním, které Benáček nazývá „spekulanty“ (operators) nebo „obchodníky na šedém trhu“ (illicit marketers), patřili také zaměstnanci v maloobchodu a poskytovatelé služeb, včetně typu „Rudolf Vachtl“, mající po ruce hotovost; druhou skupinou byla „nomenklatura“, tedy manažeři velkých podniků, straničtí funkcionáři, vysoce postavení státní úředníci apod., s adresáři plnými užitečných kontaktů.

Výše jsem celkem zevrubně vyličil, jak bylo možné nashromáždit finanční kapitál na šedém trhu. Zde tedy jen pár slov o tom, jak si svůj sociální kapitál obstarala nomenklatura. Při úvaze o neškodné formě šedé ekonomiky jsem zmiňoval i to, že socialističtí manažeři s rukama svázanými nedokonalým plánováním museli přicházet s různými „tvůrčími“ řešeními, jak vyhovět často protichůdným požadavkům, které na ně byly kladeny. To také znamenalo, že si vytvářeli rozsáhlou síť styků na nej-různějších úrovních: cílem bylo „konspirovat s jinými ‚partnery‘, a tak vytvářet různé kartely, informační asymetrie a politické koalice, které by zabránily možnému vměšování se do výroby, odbytu nebo plánování. Ve vztahu ke svým nadřízeným (na úrovni státního plánování, okresních kontrolních orgánů nebo stranického vedení) měli byrokraté širokou škálu možností pro vyjednávání a vertikální tajné spolčování, které posilovaly jejich strategické postavení.“¹³³

Styky získané při utváření těchto neformálních vazeb se ukázaly být mimořádně cenné během příprav i v průběhu velké privatizace. Neveřejné informace, rychlé uvěřování (bez zajištění, nebo s pochybnou zástavou,

131 Srov. např.: Lubomír Mlčoch. Czech Privatization: A Criticism of Misunderstood Liberalism. *Journal of Business Ethics*, 1998, roč. 17, č. 9–10, s. 951–59; Andrew Harrison Schwartz. *The Politics of Greed: How Privatization Structured Politics in Central and Eastern Europe*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2006, s. 273–276. Lehkomyslnou zbrkllost, s jakou byly často přijímány klíčové majetkové zákony, dobře ilustruje odpověď jednoho z otců kupónové privatizace, Tomáše Ježka, na otázku novináře z r. 2009, zda „opravdu nebylo v devadesátých letech něco, co mohlo ohrozit celou transformaci“. – „Ne. Tady byla velice silná pravice – ODS, ODA, KDU–ČSL –, takže ty zásadní věci procházely dobře a složení parlamentu bylo prostě báječné. Byli to kvalitní poslanci. Já jsem třeba potřeboval pro velkou privatizaci zákon, jenž stanovil závaznou osnovu pro privatizační projekty. Ten zákon jsem přinesl do parlamentu ve středu ráno a večer byl už schválen.“ Viz: Miroslav Cvrček. Bylo tu hodně zlatokopů. *Reflex*, 2009, roč. 20, č. 23, příl. *Osobnost*, s. 13. Dokonce i sám guru neoliberalismu, Milton Friedman, jehož autoritou se čeští zastánci rychlé privatizace často zaštiťovali při odmítání pozvolnějšího postupu, byl nakonec při přehledu výsledků ekonomické transformace ve východní Evropě nucen uznat marnost privatizace provedené bez řádného právního rámce. „Ukazuje se,“ konstatoval v roce 2002, „že právní stát je pravděpodobně zásadnější než privatizace. Privatizace nemá smysl, pokud nemáte právní stát. Co to znamená privatizovat, pokud váš majetek není zabezpečen, pokud s ním nemůžete nakládat tak, jak chcete?“ Viz: Milton Friedman. Economic Freedom Behind the Scenes. In: J. Gwartney a Robert Lawson (eds.). *Economic Freedom of the World: 2002 Annual Report*. Vancouver: Fraser Institute, 2002, s. xviii.

132 V. Benáček, Small Business and Private Entrepreneurship during Transition, s. 14.

133 V. Benáček, Spontaneous Entrepreneurship Versus the Insider ‚Privatization‘ of State-Owned Enterprises, s. 70.

často nikdy nesplacené)¹³⁴ a tunelování majetku dosud nezprivatizovaných státních společností před netečnými zraky těch, kteří tomu měli bránit, se staly příslovečnými husami nesoucími bývalé nomenklatury zlatá vejce. A snad jen k bájnému Midasově doteku lze přirovnat privatizační investiční fondy, slovy Andrewa Schwartze „ty největší ničemy“ celé privatizace,¹³⁵ zřízené údajně proto, aby bezradným majitelům kuponových knížek pomohly s odbornou správou jejich portfolií. Místo toho však „nezkušení klienti nových finančních institucí [...] posloužili jako snadný cíl pro spekulanty a podvodníky. Tisíce občanů vložilo své úspory do nově otevřených bank a investičních společností, když podlehl vlivu agresivních reklamních kampaní slibujících mimořádně vysoké výnosy.“¹³⁶ A tak se těmto fondům díky „nedovolenému obchodování, zkresleným informacím, zmanipulovaným nebo zcela chybějícím výročním zprávám, oportunistickému chování a morálnímu hazardu“¹³⁷ podařilo obohatit jen hrstku jejich zakladatelů.

Vrátím-li se nyní k mému „ideálnímu typu“, je zřejmé, že jeho poměrně nízké společenské postavení mu neumožňovalo zapojit se do nomenklaturní sítě. Co však k dispozici rozhodně měl, byla hotovost, která se mu hodila během malé privatizace, kdy o osudu „jeho“ starého dobrého obchodu s ovocem a zeleninou (spolu s nepřeberným množstvím dalších podobných provozoven) rozhodovalo dražební kladívko. Panická hrůza hrdinky z výše citovaného románu Zdeny Frýbové, vyvolaná kolujícími zvěstmi o tom, že za „vysoce spravedlivého a vysoce mravního řádu“ v čele s prezidentem Václavem Havlem by peníze nečestně získané za předchozího režimu mohly být zkonfiskovány,¹³⁸ se ukázala jako zcela lichá. Vláda, posedlá nutkáním zbavit se státního majetku za každou cenu, „rozhodla, že původ domácích úspor nebude předmětem žádného přezkoumávání“.¹³⁹

Zelinářův příběh se tak dočkal svého happy endu, třebaže ne takového, jaký si představoval Havel. Místo toho, aby světu odhaloval skrytou sféru skutečných intencí života, nepřestával vedoucí prodejny umisťovat do své výlohy hesla propagující ideologii, jež mu byla bytostně cizí. Ale jen tak dlouho, jak to bylo nutné, a ani o vteřinu déle. Jeho instinktivní, zarytá averze vůči plánované ekonomice, poháněná nevykořenitelným podnikatelským duchem, přesto přinesla zasloužené ovoce. Obchod, který dříve jen vedl, se konečně mohl stát jeho skutečným majetkem, a nemusel tak

134 Podle Petra Pitharta, premiéra České vlády v letech 1990–92, byla „k neodůvodněně rychlému a levnému úvěru [...] taxa počátkem devadesátých let deset procent“. Viz: P. Pithart, Havlova „samototalita“, s. 173. Pithart byl, pokud se nemýlím, jediným českým vrcholovým politikem, který policii nahlásil pokus o úplatek. Pachatel byl zatčen a po čtyřech letech průtahů odsouzen k symbolické pokutě a podmíněnému trestu. Srov.: Martin Kontra. Pithart-Král v pátém kole na body: Bývalý šéf Agrobanky shledán vinným z uplácení. *Respekt*, 1995, roč. 6, č. 24, s. 4.

135 A. H. Schwartz. *The Politics of Greed*, s. 38.

136 J. Večerník. *Občan a tržní ekonomika*, s. 167.

137 L. Mlčoch. *Czech Privatization*, s. 955.

138 Z. Frýbová. *Mafie po listopadu*, s. 28.

139 Lubomír Mlčoch. Morality of Privatization in the Czech Case. *Society and Economy in Central and Eastern Europe*, 1995, roč. 17, č. 5, s. 148.

již své zákazníky dále pokoutně šidit. Marže, kterou si nyní mohl bez obav účtovat otevřeně, byla pro něj jistě dostatečnou a uspokojivou náhradou.¹⁴⁰ A jestliže by v jeho novém postavení byly hrátky s registrační pokladnou pod jeho důstojnost, v inzertní části každého deníku mohl snadno nalézt účetní firmu zběhlou v optimalizaci daňové zátěže.

XIX.

Postřeh, připisovaný Georgi Orwellovi, že všechny revoluce končí nezdarem, se zdá být výstižný až k slzám. Komunistický sen o té proletářské, která osvobodí „celou společnost od jakéhokoli vykořisťování a útlaku, od všech třídních rozdílů a třídních bojů“,¹⁴¹ vyústil nakonec v posttotalitní režim. A Havlova představa revoluce existenciální, jejímž „nejvlastnějším prostorem [...] může být jediné lidská existence“ a která bude „přerůstát v nějakou celkovou mravní – a nakonec ovšem i politickou – rekonstrukci společnosti“,¹⁴² otevřela brány oligarchické kleptokracii. Proč se tak stalo? Postihnout tuto otázku v její plné šíři bylo by herkulovským úkolem, daleko přesahujícím možnosti mé studie s jejím oborovým zaměřením. Historické, ekonomické a společenské podmínky v Rusku ke konci I. světové války (z nichž se zrodilo paradigma, jak uvádět Marxův text do praxe) a v Československu o sedmdesát dva let později byly navíc natolik rozdílné, že snaha nalézt jakéhokoli společného jmenovatele pro rozpor mezi slovy mnou rozebíraných manifestů a jejich reálnými důsledky by patrně neměla mnoho nadějí na úspěch. A přece, navzdory tomu všemu nelze nezaznamenat jednu okolnost, která, podle mého soudu, byla společnou překážkou toho, aby jak Komunistický manifest, tak i „Moc bezmocných“ naplnily své převratné sliby o novém uspořádání světa. Tou je jejich diskurzivní aspekt. Svou odpověď na otázku, proč všechny revoluce končí nezdarem, proto radikálně omezím a budu hledat perlokuční deficit revolučních manifestů pouze v textových vlastnostech tohoto žánru v Marxově a Havlově podání: rétorických, kompozičních a narativních.

Za tím účelem však nejprve zrekapituluji své předchozí kroky. Na základě Puchnerových postřehů jsem vysledoval původ „Moci bezmocných“ přes Marxe a Engelse až k tradičnímu manifestu – prohlášení, jímž panovník sděloval svým poddaným svá svrchovaná rozhodnutí. Háček tkvěl v tom, že autoři revolučních manifestů si na rozdíl od skutečných suverénů

140 Z pronikavého rozboru příčin sametové revoluce Ivo Možným plyne, že to, co v ní účastníci sedé ekonomiky spatřovali především, byla jedinečná příležitost přeměnit „dispoziční právo“ ke státnímu majetku, který spravovali, na vlastnictví de iure. Viz: I. Možný. *Proč tak snadno*, s. 19. Vedoucímu obchodu Ovoce a zelenina plynul sice z provozovny, za níž byl zodpovědný, peněžitý i bezpeněžný zisk, tato výsada byla však vázaná jen na jeho osobu a nebyla přenosná na členy jeho rodiny. Zásadní pro jeho podporu změny režimu byla možnost, domnívá se Možný, získat na tento majetek dědická práva. Vzhledem k tomu, jaký důraz, podle průzkumu veřejného mínění z r. 1984 (viz pozn. 56), kladli tzv. „nositelé tendence k utilitarismu“ na hmotné zajištění svých rodin a vybavení dětí do života především po stránce materiální, je Možného hypotéza vysoce pravděpodobná.

141 F. Engels. Předmluva k anglickému vydání, s. 17.

142 V. Havel. *Moc bezmocných*, s. 321.

na svrchovanost pouze hráli. Jak se tato „teatrálnost“ v jejich textech odrážela, jsem již popsal. Zde si k tomu dovolím přidat jen drobnou poznámku týkající se pojmu svrchovaného vládce. Schmittova slavná definice uvádí, že „[s]uverén je ten, kdo rozhoduje o výjimečném stavu“.¹⁴³ Což jinými slovy znamená, že je nadán mocí pozastavit, dočasně nebo i navždy, platnost stávajícího právního řádu. Tu sice revolucionáři toužící změnit status quo postrádají, nahradit ji však mohou rétoricky. Za výjimečný prohlásí panující společenský stav – „vymknuta z kloubů, naše doba šílí“¹⁴⁴ – a slíbí tento „prohnitý stát dánský“ přeměnit ve vzorové společenství ladící s lidskou přirozeností. Svůj slib však mohou splnit pouze tehdy, podaří-li se jim pro svou akci „za svět krásnější“ získat dostatek oddaných stoupenců ochotných jednat podle jimi předloženého receptu.

XX.

Jednou z rétorických strategií, s jejíž pomocí autoři revolučních manifestů radikalizují svou čtenářskou obec, zmiňovanou již výše, je disjunktivní logika charakterizující kýženou společenskou změnu jako prostou volbu mezi dvěma navzájem se vylučujícími možnostmi, jejichž kladná i záporná hodnota je očividná. Její působivost lze ještě umocnit hyperbolou – řečnickou figurou líčící zkaženost současné doby v barvách nejtemnějších, porevoluční budoucnost v těch nejzářivějších a nadcházející konflikt jako hru s nulovým součtem a předurčeným výsledkem. Použití této figury má však i svůj rub. Přehánění sice může masy mobilizovat k revoluci, ale vize světa, kterou nabízí, je zákonitě přemrštěná. Případná společenská změna jí vyvolaná se pak za takovou nadsázkou bude vždy jen žalostně belhat. Několik příkladů z rétorického instrumentária obou probíraných textů by mělo coby ukázka postačit:

O tempora, o mores!

Všechno stavovské a ustálené valem mizí, všechno posvátné je znesvěcováno a lidé jsou nakonec donuceni podívat se na své životní postavení, na své vzájemné vztahy střízlivýma očima. – Masy dělníků [...] jsou [...] raby buržoazní třídy, buržoazního státu. [...] dělník žije jen proto, aby rozmnožoval kapitál, a žije jen potud, pokud to vyžaduje zájem panující třídy.¹⁴⁵

143 Carl Schmitt, *Politická theologie: Čtyři kapitoly k učení o suverenitě*. Přeložili Jan Kranát a Otakar Vochoč. Praha: OIKOYMENH, 2012, s. 9.

144 Václav Havel. Vyrozumění. In: Týž. *Spisy*, sv. 2, *Hry*. Praha: Torst, 1999 [1965], s. 194. Je zřejmé, že vložením přivlastňovacího zájmena „náš“, Havel záměrně aktualizoval Shakespearův poloverš „[t]he time is out of joint“. Saudkův kanonický překlad, ze kterého patrně vyšel, „[v]ymknuta ze svých kloubů doba šílí“, ho postrádá. Viz: William Shakespeare. *Tragédie*. Přeložil Erich Adolf Saudek. Praha: Odeon, 1983, s. 157.

145 K. Marx – F. Engels. *Manifest Komunistické strany*, s. 34–35, 38, 46.

V epoše krize metafyzických a existenciálních jistot, v epoše lidského vykořenění, odcizení a ztráty smyslu světa [...] post-totalitní systém podniká globální *útok* na člověka, který proti němu stojí sám, opuštěný, izolovaný. [...] člověk je tu [...] jen nepatrným šroubkem jakéhosi gigantického soustrojí; jeho význam je omezen na jeho funkci v tomto soustrojí.¹⁴⁶

Příběh Golemův

Moderní buržoazní společnost [vykouzlila] tak mohutné výrobní a směnné prostředky, že se podobá čaroději, který už není s to zvládnout podzemní mocnosti, jež vyvolal v život.¹⁴⁷

Technika – toto dítě moderní vědy jakožto dítěte novověké metafyziky – se vymkla člověku z rukou, přestala mu sloužit, zotročila ho a donutila, aby ji asistoval u přípravy své vlastní zkázy.¹⁴⁸

Poslední bitva vzplála

Proletáři [...] nemají co ztratit, leda své okovy. Dobýt mohou celý svět.¹⁴⁹

[Život v pravdě] vrací člověka na pevnou půdu vlastní identity, jako politikum ho uvrhuje do „hry vabank“. – Za této situace jsou jen dvě možnosti: buď bude systém dál a dál rozvíjet [...] své „post-totalitní prvky“, začne se nezadržitelně přibližovat nějaké orwellovsky úděsné vidině světa absolutní manipulace a všechny artikulovanější projevy „života v pravdě“ definitivně udusí; anebo se bude „nezávislý život společnosti“ („paralelní polis“, včetně „disidentského hnutí“, pomalu, ale jistě proměňovat ve stále důležitější společenský fenomén, [...] ovlivňující – ať už tak, či onak – obecnou situaci.¹⁵⁰

Spes contra spem

Buržoazie produkuje především svého vlastního hrobaře. Její zánik i vítězství proletariátu jsou stejně nevyhnutelné.¹⁵¹

Zvláštní, explozivní a nevypočitatelná politická moc „života v pravdě“, tkví v tom, že [...] je to jakási bakteriologická zbraň,

146 V. Havel. *Moc bezmocných*, s. 227, 288, 295–296.

147 K. Marx – F. Engels. *Manifest Komunistické strany*, s. 37.

148 V. Havel. *Moc bezmocných*, s. 320.

149 K. Marx – F. Engels. *Manifest Komunistické strany*, s. 65.

150 V. Havel. *Moc bezmocných*, s. 318.

151 K. Marx – F. Engels. *Manifest Komunistické strany*, s. 43.

ktehou může – když k tomu dozrají podmínky – jediný civilista odzbrojit celou divizi.¹⁵²

Bude ako nebolo

Komunismus [...] odporuje [...] celému dosavadnímu dějinnému vývoji. [...] Komunistická revoluce je nejradikálnějším rozchodem s tradičními vlastnickými vztahy. – S protikladem tříd uvnitř národa padne i vzájemné nepřátelství mezi národy. – Místo staré buržoazní společnosti s jejími třídami a třídními protiklady nastoupí sdružení, v němž svobodný rozvoj každého je podmínkou svobodného rozvoje všech.¹⁵³

Skutečně: onen zvláštní politický význam mravnosti v post-totalitním systému je úkazem v moderních politických dějinách přinejmenším neobvyklým, úkazem, který by mohl mít [...] dalekosáhlé důsledky. – Perspektiva „existenciální revoluce“ je [...] především perspektivou *mravní rekonstituce společnosti*, to znamená radikální obnovy autentického vztahu člověka k tomu, co jsem nazval „lidským řádem“ (a co nemůže být suplováno žádným řádem politickým). Nová zkušenost bytí; obnovené zakotvení v univerzu; nově uchopená „vyšší odpovědnost“; znovu nalezený vnitřní vztah k druhému člověku a k lidské pospolitosti.¹⁵⁴

Zdroj odlišnosti chvályhodných úmyslů revolučních manifestů od jejich nezamýšlených důsledků můžeme nacházet i v tom, co pro nedostatek lepšího pojmenování nazvu jejich skladbou. Těžištěm těchto dokumentů je především neradostná přítomnost, zatímco obraz zářné budoucnosti je záležitostí okrajovou. Většina textu je věnována líčení hrůz toho, co je, z nejrůznějších úhlů pohledu. Vidina toho, co by mělo být, je dána především negativně, jako pravý opak stávajících poměrů. A rozhodně nejde o promyšlený plán, nýbrž přinejlepším o zkusnou sondu do lepšího zítřka. Pokud se ďábel skutečně skrývá v detailu, tyto manifesty jsou bez nadsázky písmu nejsvětější. Revoluční změna se v nich podobá švihnutí zázračným proutkem: skoncujeme-li jednou a provždy s vykořisťováním nebo přestaneme-li lhát, svět se rázem ocitne ve správných koleích. Mlhavá budoucnost se stává živnou půdou nerealistických představ, ať už o směru dalšího vývoje, nebo o dosahu předpokládaných změn. Čím vyšší jsou však naděje do něj vložené, tím větší je i zklamání z toho, že to nedopadlo podle očekávání.

152 V. Havel. *Moc bezmocných*, s. 250, 251.

153 K. Marx – F. Engels. *Manifest Komunistické strany*, s. 50, 51, 50, 52.

154 V. Havel. *Moc bezmocných*, s. 256–257, 324.

Komunistický manifest nabízí deset provizorních opatření nutných k tomu, aby proletariát „postupně vyrval buržoazii všechny kapitál, soustředil všechny výrobní nástroje v rukou státu, tj. proletariátu zorganizovaného v panující třídu, a co nejrychleji rozmnožil masu výrobních sil“.¹⁵⁵ Jak by měla být následná beztrždní společnost uspořádána a spravována, to už si má čtenář představit sám. Posttotalitní Československo bylo tak jen jednou z mnoha možných uplatnění této nedourčené myšlenky v praxi, jež, máme-li věřit „Moci bezmocných“, se jaksí nevyvedlo. Předpovídat, obzvláště budoucnost, je sice věci notoricky ošemetnou, ale i řídit se vpřed, víceméně poslepu, má, jak zřejmo, svá úskalí.

Z celého rozsahu Havlova manifestu čítajícího přes sto tištěných stran jsou politickým důsledkům existenciální revoluce věnovány pouhé dva odstavce. Mluvit předem o tom, jak by měla postdemokratická společnost vypadat, přivádí Havla do viditelných rozpaků, protože spontánnost života nesmí být v žádném případě apriorně omezována. „Nepochybně by bylo možné rozvádět tuto představu dál, zdá se mi však, že by to bylo podnikání přinejmenším pošetilé,“ začal Havel rázně tipec své prognostice, „neboť by pomalu, ale jistě začalo odcizovat celou věc sobě samé: patří přece k podstatě takovéto ‚post-demokracie‘, že může vyrůstat jen *via facti*, průběžně, ze života, z jeho nové atmosféry a nového ‚ducha‘ (byť přirozeně za účasti politické reflexe – ovšem jako průvodce života, nikoli jeho dirigenta).“¹⁵⁶ Hodnotíme-li polistopadový vývoj československé společnosti tímto prismatem, nezbyvá než se smířit s okolností, že Havlův neurčitě vzletný obraz postdemokratické budoucnosti neobstál *via facti*, a co se ve skutečnosti stalo, bylo nevyhnutelné, protože to, koneckonců, vyrostlo zcela průběžně jen ze života samého.

Je tu však ještě třetí a patrně nejdůležitější důvod, proč se dopady revolučních manifestů liší od očekávání jimi vzbuzených. Příčinou je syžet, na němž jsou osnovány jejich příběhy. Jedná se totiž o romance, tedy, podle té nejabstraktnější definice Northropa Frye, o příběhy, v jejichž rámci „člověk chápe svůj vlastní život coby výpravu“.¹⁵⁷ Motorem ženoucím revoluční manifesty vpřed je touha vymanit své hrdiny z neblahé situace, v níž se ocitli. Jsou příkladem toho, co Frye nazývá „unesenou romancí“, tj. „romancí vyjadřující určitou společenskou mytologii“.¹⁵⁸ Vypráví o strastiplném pádu z idylických časů (těmi může být prvobytně pospolná společnost, nebo i středověk) do pekla bídy a utrpení (všechny třídní společnosti, zvláště ta kapitalistická; současná technická civilizace). A jejich stěžejní přitažlivost spočívá v tom, že vzbuzují naději na návrat do šťastnějšího světa, podobného tomu počátečnímu, ať už jím je Marxova

155 K. Marx – F. Engels. *Manifest Komunistické strany*, s. 51.

156 V. Havel. *Moc bezmocných*, s. 327.

157 Northrop Frye. *The Secular Scripture: A Study of the Structure of Romance*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1976, s. 15.

158 *Tamtéž*, s. 168.

beztrždní společnost, nebo Havlova postdemokracie. Tato skutečnost se odráží i v binární myšlenkové krajině, kterou tato vyprávění vykreslují, se svou černobílou optikou dobra a zla. Se záviděníhodnou lehkostí pronikají džunglí všech pochyb, jež činí skutečné hodnotové soudy tak nesnadnými, a svou přesvědčivost čerpají z odvěké lidské nostalgie po spravedlnosti průzračné a čisté. Perlokuční účinek revolučních manifestů však nakonec zrazuje touha, která zpoza narativů tohoto druhu vykukuje. Protože v romanci, jak není těžké nahlédnout, nejde tak úplně o skutečnost, ale především o splnění přání.¹⁵⁹

XXI.

Autoři revolučních manifestů mohou být nakrásně špatnými proroky, to ale rozhodně neznamená, že jsou zcela neužiteční. Jak neuniklo Havlovu ostržidmu zraku, v komunistickém Československu sloužila Marxova slova – umístěná mezi cibulovitou a hlízovitou zeleninou – jako ideologické šidítka. Ačkoli byla propast mezi reálným socialismem a beztrždní společností, slibovanou Komunistickým manifestem, propastná, jeho vznešené ideje sloužily coby příhodný fíkový list, zakrývající tuto skutečnost. To samé ale platí i v případě Václava Havla. Pro zemi, která v aktuálním žebříčku vnímání korupce zaostává za třemi ze svých čtyř sousedů,¹⁶⁰ nemůže být odkazů k jeho morálnímu dědictví nikdy dost. Řečeno přímočarým jazykem marketingu, nedávno použitým ředitelem Českého centra v Paříži, „obrana lidských práv, tak jak ji viděl Václav Havel“ je především „dobrý brand, dobrá značka“.¹⁶¹

XXII.

Tento způsob využívání Havlova jména mě přivádí zpět k tomu, s čím jsem svou úvahu započal: k Madeleine Albright a jejímu filadelfskému proslovu. Vzhledem k tomu, že se v něm zmiňuje o svém osobním setkání s Václavem Havlem,¹⁶² není zcela od věci se zeptat, zda oba mluvíme o stejné osobě.

159 Sociolog Ivo Možný už v roce 1991 popisoval porevoluční rozčarování z „představy odpůrců režimu o tom, jak budou oni, až stará moc padne, dělat ‚nepolitickou politiku‘, bez zastaralého konceptu politické strany, nýbrž na bázi hnutí, jež udrží konsensus vzniklý z odporu... také staré sny, že pak už konečně přijde společnost opravdu spravedlivá, bez dominance a vykořisťování tam byly... Mám to vzpomínat? Když teď máme, co jsme chtěli, vypadá to zatraceně jinak, než jsme si to představovali.“ I. Možný. *Proč tak snadno*, s. 67.

160 Transparency International. *Corruption Perception Index 2020* [online]. Dostupné z: https://images.transparencycdn.org/images/2020_Report_CPI_EN.pdf (cit. 29. 1. 2021). Česká republika se v tomto hodnocení dělí, společně s Ománem a Rwandou, o 49. příčku.

161 Irena Jirků. Přemýšlíte někdy o tom, co je dnes značkou České republiky? *Ego! Magazín Hospodářských novin*, 2019, roč. 5, č. 23, s. 7.

162 Pro dokreslení bych měl ještě dodat, že poukaz na osobní setkání s Václavem Havlem je svým způsobem agitační klíšé používané v amerických prezidentských kampaních bez ohledu na stranickou příslušnost. Tak třeba Laura Bush měla potřebu podělit se s Národním sjezdem republikánů v r. 2004, v souvislosti s právě začínajícím budováním „svobodného“ Afghánistánu a Iráku, o tento, tak rozšafný, Havlův postřeh: „Viš, Lauro, demokracie je těžká: vyžaduje si spoluúčasti všech.“ Viz: Laura Bush. Mrs. Bush's Remarks to the Republican National Convention with Introduction Via Satellite by President George W. Bush. *The White House: President George W. Bush* [online], 31. 8. 2004. Dostupné z: <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2004/08/20040831-15.html> (cit. 1. 5. 2020).

Nejde mi ani tak o to, zda jej cenit výše, či níže než zeli. Rozhodně však jsou jeho politické ideály z „Moci bezmocných“ na hony vzdáleny tomu, jakým dojmem působili Demokráté na svém předvolebním sjezdu v červenci 2016 ve Městě bratrské lásky.¹⁶³ Ve světle hacknuté korespondence mezi vrcholovými funkcionáři Demokratického národního výboru (DNC), zveřejněné na WikiLeaks několik dní před sjezdem, připomínala tato organizace právě to, proti čemu Havel ve svém manifestu tak vehementně brojil, tj. účelově jednající masovou politickou stranu, plně ovládanou profesionálním aparátem.¹⁶⁴ Uniklé dopisy jasně dokázaly, že zvěsti z kuloárů o skrytém spolčení „profesionálního aparátu“ ovládajícího Demokratickou stranu s kampaní Hillary Clinton, jež mělo vykolejit možnou prezidentskou nominaci Bernieho Sanderse, jsou navzdory všemu vyvracení zcela pravdivé. „DNC podřývala demokracii,“ jak tuto situaci s britským sarkasmem shrnul podtitulek komentáře v londýnském *Observeru*.¹⁶⁵ Další šetření této aféry Donnou Brazile, jež stanula u kormidla strany poté, co zdiskreditovaná Debbie Wasserman-Shultz rezignovala na předsednictví, zveřejněné teprve po listopadových volbách, prozradilo skutečný rozsah a hloubku „tajného převzetí DNC Hillary Clinton“.¹⁶⁶

Navíc to vůbec nebyla Hillary Clinton, stavěná na piedestal v exaltované řeči Madeleine Albright, nýbrž její protikandidát Bernie Sanders, kdo byl svou vizí „demokratického socialismu“ daleko bližší představám českého disidenta o „samosprávném principu“ v hospodářství, který „jedině asi může poskytovat to, o čem snili všichni teoretici socialismu, totiž skutečnou (tj. neformální) účast pracujících na hospodářském rozhodování, a pocit skutečné odpovědnosti za výsledky společné práce“.¹⁶⁷ Byl to pohříchu Sandersův program „demokracie na pracovišti“, jenž ho zcela znemožnil v očích Demokratické elity a motivoval i její tajnou dohodu s kandidátkou lépe odpovídající představám liberálního establishmentu o ideologickém

163 Pozn. překl.: „Město bratrské lásky“ je původní, řecký význam slova filadelfie.

164 Srov.: V. Havel. *Moc bezmocných*, s. 322.

165 „20 000 čerstvých uniklých e-mailů odhaluje nevaživě přehlížení Sanderse, protože [Demokratická] strana upřednostňovala Clinton dlouho předtím, než byly odevzdány hlasy [...] V uniklých e-mailech Demokratického národního výboru (DNC) z ledna 2015 až května 2016 se jeho funkcionáři radí o tom, co dělat s popularitou Bernieho Sanderse jako problémem pro kandidaturu Clinton. Namísto toho, aby se Sandersem jednali coby s vitálním kandidátem, DNC pracoval proti němu a jeho kampani, aby zajistil nominaci Clinton. Většina zveřejněných e-mailů pochází od sedmi prominentních funkcionářů DNC.“ Viz: Michael Sainato. *Wikileaks Proves Primary Was Rigged: DNC Undermined Democracy*. *Observer* [online], 22. července 2016. Dostupné z: <https://observer.com/2016/07/wikileaks-proves-primary-was-rigged-dnc-undermined-democracy/> (cit. 1. 5. 2020). Samotnou korespondenci lze nalézt na stránkách WikiLeaks. Viz: WikiLeaks. *Search the DNC email database*. *WikiLeaks* [online], 22. července 2016. Dostupné z: <https://wikileaks.org/dnc-emails/> (cit. 1. 5. 2020).

166 Podle Brazile podepsaly Hillary Victory Fund and Hillary for America s DNC dohodu o společném získávání finančních zdrojů, která významně zvýhodňovala kampaň Hillary Clinton proti všem ostatním kandidátům. Jako odměnu za opatrování prostředků pro Demokratickou stranu obdržela Clinton právo kontrolovat finance, strategii, jakož i všechny peníze, které strana získá. Navíc měl její štáb právo zamítnout, kdo bude řídit komunikaci strany navenek, jakož i činit konečná rozhodnutí ohledně všech ostatních zaměstnanců. Národní výbor byl rovněž povinen konzultovat se štábem její kampaně rozpočet, data, jejich vyhodnocování a rozesílání zpráv. Viz: Donna Brazile. *Inside Hillary Clinton's Secret Takeover of the DNC*. *Politico: Magazine* [online], 2. listopadu 2017. Dostupné zde: <https://www.politico.com/magazine/story/2017/11/02/clinton-brazile-hacks-2016-215774> (cit. 1. 5. 2020).

167 V. Havel. *Moc bezmocných*, s. 326.

profilu budoucího prezidenta.¹⁶⁸ Ač je zjevně nemožné přesně vyčíslit, nakolik odhalení WikiLeaks ovlivnilo porážku Clinton,¹⁶⁹ spiknutí stranických funkcionářů proti Sandersovi patrně odradilo řadu potenciálních demokratických voličů od účasti ve volbách, a zvýšilo tak šance „proti-systémového“ kandidáta Donalda Trumpa na zvolení prezidentem.

XXIII.

Nač ale plakat nad rozlitym mlékem? Obrátme svou pozornost raději k něčemu podstatnějšímu, než je prchavá vzpomínka na jedny prezidentské volby v USA. Třeba k otázce, zdali i Ivana Zelničková nepřiměla svého někdejšího manžela k tomu, aby při první návštěvě jejího rodného Gottwaldova ochutnal české zeli? A jestliže ano, zda to nebyl právě tento exotický chuťový zážitek, jenž mu navždy znechutil vše cizokrajné a nevnukl mu, o čtvrt století později, myšlenku oprášit vyzkoušené a osvědčené Wilsonovo heslo „Amerika na prvním místě!“¹⁷⁰ Dokud však bývalá paní Trumpová neprolomí své mlčení, zůstane tato klíčová historická otázka nezodpovězená a podobně jako například atentát na JFK se zařadí do galerie slavných amerických mysterií, předávaných z generace na generaci.

Přeložil František A. Podhajský

Tato práce vznikla s podporou grantu GA ČR I7-229I3S, „Český literárněvědný marxismus: Nový pohled“. Původní verze zazněla na semináři „The Thirtieth Anniversary of the Velvet Revolution: Literature, Society, History“ uspořádaném National Chengchi University v Tchaj-peji (Tchaj-wan) 26. listopadu 2019. Za radu i pomoc při jejím přepracování do současné podoby jsem zavázán Janu Hanouskovi, Martinu Machovcovi, Františku A. Podhajskému a Jiřímu Večerníkovi.

168 Bernie Sanders. *The Workplace Democracy Plan* [online]. Dostupné z: <https://berniesanders.com/issues/workplace-democracy/> (cit. 1. 5. 2020). K tomu srovnej též několik Sandersových základních myšlenek o tom, jak by měly být spravovány a řízeny soukromé společnosti: Zaměstnancům těchto společností by měly být poskytovány vlastnické podíly a rovněž by měli mít rovnocenné slovo v jejich správních radách. Dále by soukromé společnosti s ročním příjmem nejméně 100 milionů USD nebo s rozvahou alespoň 100 milionů USD a všechny veřejně obchodované společnosti musely být vlastněny alespoň z dvaceti procent zaměstnanci. Zaměstnanecké akcie by byly vloženy do fondu kontrolovaného správní radou přímo volenou pracovní silou. Fond by měl hlasovací práva a pracující by z něj dostávali dividendy. Čtyřicet pět procent členů správní rady v těchto velkých korporacích by rovněž bylo voleno pracujícími. Viz: Bernie Sanders. *Corporate Accountability and Democracy* [online]. Dostupné z: <https://berniesanders.com/issues/corporate-accountability-and-democracy/> (cit. 1. 5. 2020).

169 „Důkazy naznačují,“ uvádí Harry Enten, jenž se pokusil nalézt korelaci mezi výkyvy v popularitě Hillary Clinton a četností vyhledávání položky „WikiLeaks“ na webu, „že WikiLeaks patří mezi faktory, které mohly přispět k její ztrátě, ale nic víc se říci opravdu nedá.“ Viz: Harry Enten. *How Much Did WikiLeaks Hurt Hillary Clinton? FiftyThirtyEight* [online], 23. prosince 2016. Dostupné z: <https://fivethirtyeight.com/features/wikileaks-hillary-clinton/> (cit. 1. 5. 2020).

170 Co údajně způsobuje vysokou relativitu kulinárních soudů, není, podle některých badatelů, jen značná kolísavost individuálních chuťových vjemů. Ponecháváje stranou roli čichu, je to i otázka jejich bezprostřednosti, nestálosti a komplexnosti. Viz: Vaughn Bryan Baltzly. *The Interpersonal Variability of Gustatory Sensation and the Prospects for an Alimentary Aesthetics. Intervalla*, 2019, roč. 7, č. 1, s. 12–14.

Petr Steiner (1946) absolvoval v první polovině sedmdesátých let doktorské studium slavistiky na Yaleově univerzitě pod vedením Victora Erlicha a Reného Welleka. V současnosti je emeritním profesorem Pensylvánské univerzity ve Filadelfii (USA) a Jun-šan hostujícím profesorem Kuang-tungské univerzity zahraničních studií, Kuang-čou, ČLR. K vydání připravil dvousvazkovou anglickou edici Mukařovského prací a čítanku *The Prague School: Selected Writings, 1929–1946* (1982). Je autorem dvou monografií, *Ruský formalismus: Metapoetika* (1984, česky 2011) a *Lustrování literatury: Česká fikce v politickém kontextu* (2000, česky 2002), a několika desítek studií z oblasti sémiotiky, slovanských intelektuálních dějin, české a ruské kultury. Česky rovněž vyšly jeho publikace *Leninskou cestou ve dvou médiích* (1990, spolu s P. Vošickým) a *Václav Havel a invaze do Iráku* (2014).

E-mail: psteiner@sas.upenn.edu.

Abstrakt:

Studii otevírá otázka žánru Havlovy slavné eseje a její nápadné shody s Marxovým a Engelsovým Komunistickým manifestem, jehož první a poslední větu Havel ve svém textu cituje. Jejich společným jmenovatelem je žánr „revolučního manifestu“ pojatý jako performativní řečový akt nárokuje si perlokuční účinek bez skutečné autority, která by ho k tomu opravňovala. Pozornost se následně soustřeďuje na hrdinu „Moci bezmocných“, vedoucího prodejny Ovoce a zelenina, podle Havla trpného nástroje v rukou jeho nadřízených, nutících ho vyvěšovat ideologická hesla, jejichž obsah mu je cizí, a proto odsouzeného „žít ve lži“. Na základě toho, jak je postava „zelenáře“ znázorněna v jiných literárních dílech a dobových pramenech, se pokouším o odlišný výklad Havlova protagonisty. Pojímám ho jako typ „homo economicus“, motivovaný především snahou se nezákonně obohacovat. Vyvěšování hesel propagujících komunistickou ideologii mu sloužilo jen jako praktická kamufláž odvádějící pozornost od jeho trestně postižitelného podnikání. Studie mapuje rozličné způsoby, jakými tento „dobyvatel renty“ v odbytu rostlinné výroby docíloval svých nelegálních zisků. Jak se dále snažím dokázat, navzdory své zjevné apolitičnosti se aktéři šedé ekonomiky – přirozeného světa našeho hrdiny – významným způsobem podíleli na podvracení socialistického státu osnovaného na myšlence spravedlivého odměňování za práci ve prospěch celku a společenské rovnosti. Jeho pád byl pro účastníky šedého trhu hodinou triumfu. Svůj peněžní a sociální kapitál získaný díky nezákonným aktivitám byli totiž schopni mnohonásobně zúročit během spěšné privatizace zahájené krátce po sametové revoluci.

Klíčová slova: Václav Havel, marxismus, manifesty, performativ, ekonomické chování, privatizace

Abstract:

The article “The Unsung Hero of the Velvet Revolution: Václav Havel’s Greengrocer” opens by examining the genre of Havel’s famous essay establishing, in this respect, its striking homology with Marx’s and Engels’s Communist Manifesto whose first and last sentence Havel quotes in his text. Their common denominator is the genre “revolutionary manifesto” conceived as a performative speech act asserting a perlocutionary effect without being *de facto* vested with any true authority to do so. The rest of the paper focuses on the hero of “The Power of the Powerless” — the manager of a fruit and vegetable store — portrayed by Havel as a passive tool in the hands of his superiors who force him to put on display in his shop’s window ideological slogans with messages utterly alien to him, thus, making him “live a lie”. Looking at how “greengrocer” is depicted in literary works and some other coeval sources, my study attempts to reinterpret Havel’s protagonist in a different light. He is conceived as the type “homo economicus”, an agent interested above all in enriching himself even if this, in socialist Czechoslovakia, meant breaking the law. Posting slogans promoting Marxist ideology was, for him, just a strategic façade hiding his illegal entrepreneurship and the paper goes into some details to map the various ways in which a rent-seeking greengrocer made his illegal profits. Despite its apparent apolitical nature, my essay argues, the so-called “second economy”— our hero’s field of pursuit — played a significant role in subverting the socialist state based on the idea of social justice and equality. Its fall was illicit operators’ hour of triumph. With the cash and the social capital acquired through their involvement in the second economy in hand, these entrepreneurs were able to profit greatly from hasty privatization commenced shortly after the Velvet Revolution.

Key words: Václav Havel, Marxism, manifestos, performative, economic behaviour, privatization